

Nr 3–4 2017

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 3–4 2017 Årg. 38

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Susanne Haugen

Biträdande redaktörer: Daniel Andersson och Stina Karlgren

I detta nummer har även Robert Eckeryd medverkat i det redaktionella arbetet.

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Heidi Hansson, Svenbjörn Kilander, Hervor Sjödin, Peter Sköld och Hans Lindblad.

Manuskript till *Oknytt*, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress: Susanne Haugen, Laxögern 62, 907 88 TÄFTEÅ. E-post: susanne.haugen@umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:
Carina Strömberg, Frösövägen 55, 832 44 FRÖSÖN eller
carina.stromberg@vilhelmina.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften från 2004 200 kronor, till sällskapets Plusgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden:

Modell av *haxe* (skala 1:30) av Anders Svedelius, Holmsund. Foto Annika Sandström, Holmöns båtmuseum.

Tryckt av Arkitektkopia, Umeå 2017

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2017

Innehåll

PATRIK LANTTO: Mot nya horisonter	1
ÅKE SANDSTRÖM: "De funno sin graf i hafvet"	32
NILS BÄCKMAN: Tandläkarutbildningen i Umeå 60 år	46
RECENSIONER	57
INBJUDAN TILL HÖSTMÖTE	71
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	79

PATRIK LANTTO

Mot nya horisonter: Per Turi och samerörelsen i Sverige och försöken att etablera renskötsel i Nordamerika

Det tidiga 1900-talet var en period av omvälvning för samerna. Samhällsomvandlingen påverkade i allt större utsträckning deras livssituation, samtidigt som samerna alltmer började agera och organisera sig i syfte att förändra statsmakternas politik mot dem och deras underordnade position i samhället. Den här artikeln kommer att uppmärksamma två frågor, dels samerörelsens framväxt i Sverige, dels försöken att etablera renskötsel i Nordamerika. Det kommer att ske genom att fokus läggs på Per Turi¹, brorson till den kände samiske författaren och renskötaren Johan Turi, och vissa delar och aspekter i hans liv, där hans senare emigration till Alaska är en av de två huvuddelarna. Det var framför allt samer från norsk sida som i olika omgångar emigrerade till Alaska och Kanada för att där arbeta med renskötsel, något som har behandlats av flera forskare.² Per

¹ Per Turi föddes den 23 april 1885, men det är däremot oklart när han dog. Han återvände dock aldrig till Sverige sedan han 1930 emigrerat till Alaska.

² Se t.ex. Hugh Beach, "The Saami in Alaska: Ethnic Relations and Reindeer Herding" i Hugh Beach (red.), *Contributions to Circumpolar Studies*, Uppsala 1986, s. 1–81; Ørnulv Vorren, *Saami, Reindeer, and Gold in Alaska: The Emigration of Saami from Norway to Alaska*, Prospect Heights 1994.

Turi utgör därför ett undantag, då han är en av få samer från svensk sida som genomförde en sådan resa.

I en minnesartikel från 1977 sammanfattar Bo Lundmark Per Turis livsöde med anledning av att World Council of Indigenous Peoples (WCIP)³ hållit sin stora kongress i Kiruna tidigare samma år. Lundmark menar att Turi knappast kunde ha föreställt sig den utveckling som lett fram till det stora mötet i Kiruna, där urfolk från hela världen hade samlats, men att han samtidigt var en av dem som varit med och banat väg för utvecklingen och att det därför är viktigt att minnas denna "nomad i två världsdelar".⁴ I Lundmarks korta artikel finns de viktiga delarna i Turis liv med, men jag avser i denna text att i större detalj undersöka och kontextualisera vissa aspekter i hans agerande och liv.

Per Turi är ett intressant levnadsöde och en ovanlig person för sin tid. Han var renskötare, författare och politisk aktivist, han skulle även komma att resa till Alaska. Det är framför allt två aspekter av hans liv som kommer att beröras i denna artikel: hans politiska aktivism och hans tid i Alaska. Det är således endast brottstycken ur hans liv som kommer att skildras – men som dock ger intressanta ingångar till andra samtida historiska frågor. Stavningen av namnet *Per Turi* varierar mellan olika källor och dokument; varianter förekommer av både för- och efternamnet, som *Per* och *Pehr*, liksom *Turi*, *Thuri* och *Thuuri*. Jag har valt att använda stavningen *Per Turi*, och kommer att nyttja den genomgående i texten.

³ WCIP bildades 1975 och var en global organisation som samlade urfolk från hela världen.

⁴ *Samefolket (Sf)* 1977:10, s. 283 f. (cit. s. 284).

Politisk aktivism och språk: Per Turi och samerörelsen

En politisk mobilisering bland samerna i Sverige i mer organiserad form tog sin början kring sekelskiftet 1900. En topp i denna första mobiliseringsvåg nåddes 1904–1905, när de första samiska organisationerna bildades i Sverige: en samisk riksorganisation samt fem samiska lokalföreningar. Föreningsbildningarna skedde i Västerbotten och Jämtland, men samerna var aktiva även i södra Norrbotten även om inga föreningar bildades.⁵ I detta sydligare samiska område, där Arjeplog och Arvidsjaur utgjorde de nordligaste utposterna, lyckades samerörelsen etablera sig och organisera sig under 1900-talets första decennier. I norra Norrbotten skulle det dröja fram till 1937 innan den första sameföreningen etablerades. Det fanns dock samer i norra Norrbotten som hade ett politiskt intresse långt tidigare, och en av dem var Per Turi. Tillsammans med sin farbror Johan och andra hade Per under 1910-talet börjat engagera sig politiskt, och i samband med första samiska landsmötet i Sverige 1918 kom han under en kort period att uppmärksammas för detta arbete.

Bakgrunden till landsmötet var att regeringen 1917 presenterat en proposition med förslag till revidering av 1898 års renbeteslag. Propositionen hade föregåtts av ett mångårigt utredningsarbete, med djupgående diskussioner kring att tydligare utforma den svenska samepolitiken efter "lapp ska vara lapp"-idéerna. En central fråga var renskötarnas rätt att uppföra och inneha fasta bostäder på kronomark. I propositionen framhöll justitieministern

⁵ Patrik Lantto, *Lappväsendet: Tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*, Umeå 2012, s. 120–136.

Berndt Hasselrot att detta var att betrakta som olaglig bebyggelse, som borde förbjudas. I motiven till lagförslaget framhöll han att en helt nomadiserande livsföring för renskötarna var en nödvändig förutsättning för god renskötsel. Boende i fasta bostäder ledde till att renskötarna blev förslappade och försummade sitt arbete. Att många renskötare, framför allt i Västerbotten och Jämtland och bland skogssamerna, redan innehade fast bostäder saknade betydelse; Hasselrot menade tvärtom att det för framtiden kunde bli aktuellt med ett uttalat förbud för renskötare att inneha en fast bostad.⁶ Samerna var helt enkelt anpassade till livet som nomadiserande renskötare och det var därför nödvändigt att de gavs de bästa förutsättningarna att bedriva denna näring, oavsett hur de själva såg på de åtgärder som föreslogs. Propositionen innehöll även en definition av vem som i lagens ögon var same, dvs. hade rätt till renskötsel, i syfte att begränsa den krets av samer som räknades som renskötare. Kriteriet var en kombination av härstamning och sysselsättning: dels krävdes samisk härstamning, dels att "fadern eller dennes fader drivit renskötsel såsom stadigvarande yrke" utan att detta hade kombinerats med jordbruk.⁷

De förslag som lagts, tillsammans med de diskussioner som fördes i övrigt, visade hur statsmakterna ville forma renskötseln i enlighet med den dominerande och starkt romantiserade idealbilden av samisk kultur och hur renskötsel skulle bedrivas. Samerna ansågs stå på en viss nivå i den mänskliga utvecklingen, och kunde inte nå högre. Det var därför nödvändigt för statsmakterna att träda emellan

⁶ *Riksdagstryck*, Propositioner 1917, s. 14–22.

⁷ *Riksdagstryck*, Propositioner 1917, s. 10, 55–57 (citats s. 10).

och förhindra att samerna i alltför hög grad lät sig påverkas av den högre stående svenska kulturen eftersom detta skulle leda till den samiska kulturens undergång.

Samer i Västerbotten, Jämtland och södra Norrbotten protesterade mot delar av propositionen, bl.a. rätten att uppföra fast bostad och definitionen av vem som var same. Hasselrot menade dock att dessa invändningar saknade värde. Desto större vikt lade han vid det faktum att förslagen fått stöd "inom de nordligaste lappmarkssocknarna, där såsom bekant renskötseln står högst".⁸ Regeringens avvisande hållning till kritiken fick Vilhelmina-Åsele sameförening⁹ att agera. Andreas Wilks, föreningens ordförande, och skribenten Valdemar Lindholm fick i uppdrag att resa till Stockholm i syfte att uppvakta riksdagens ledamöter i frågan inför omröstningen rörande propositionen. Två möten arrangerades med intresserade riksdagsledamöter, där de båda ombuden presenterade föreningens syn på innehållet i propositionen. Wilks och Lindholm framhöll att förslagen baserade sig på renskötarnas förhållanden i Norrbotten och inte på situationen för samerna i de sydligare områdena som skulle drabbas negativt om dessa genomfördes. De framhöll dessutom att det var orimligt att ett sådant lagförslag lades fram utan att samerna gavs möjlighet att själva diskutera det.¹⁰

⁸ *Riksdagstryck*, Propositioner 1917, s. 77–95 (citat s. 82).

⁹ Föreningen bildades 1904 under namnet *Fatmomakke lappförening* och är den äldsta sameföreningen i Sverige.

¹⁰ *Nya Dagligt Allehanda* 16.3.1917; *Svenska Dagbladet* 16.3.1917; *Västerbottens-Kuriren* 19.4.1917; Erik Egberg, *Med tvåfaldigt uppdrag: Fjällmissionären Andreas Wilks levnadshistoria*. Stockholm 1949, s. 18–23; Carl Fredrik Hallencreutz, Leif Lindin & Håkan Rydving, *Andreas Wilks – samepolitiker och salvationist*. Umeå 1983, s. 15 f.; Rolf Sjölin,

Gensvaret från de närvarande riksdagsledamöterna var mycket positivt och ledde till att en motion lades fram till riksdagen i samband med behandlingen av propositionen. Motionärerna lyfte fram propositionen som ett typexempel på samepolitikens problem: Svenska ämbetsmän föreslog olika åtgärder utan att samerna själva gavs en möjlighet att föra fram sina åsikter. I syfte att ge samerna en möjlighet att diskutera dessa frågor vid ett allmänt landsmöte, i likhet med det som hade hållits i Trondheim tidigare under året, föreslog därför motionärerna att behandlingen av propositionen skulle skjutas upp.¹¹ Efter en intensiv debatt i riksdagen blev resultatet att endast vissa delar av propositionen antogs, medan de från samiskt håll mest kritiserade punkterna sköts upp i syfte att ge samerna möjlighet att samlas till ett landsmöte. Landsmötet beviljades sedermera även ett statsbidrag på 4 000 kr.¹²

Den direkta inspirationen och förebilden till landsmötet, vilket också lyftes fram i motionen, var det samiska landsmöte som arrangerades i Trondheim 1917. Mötet betraktades som en stor framgång, vilket enligt den ledande sameföreträdaren Torkel Tomasson i efterhand framhöll som en direkt orsak till att samerna i Sverige också gavs möjlighet att arrangera ett landsmöte.¹³ Tomasson och Wilks hade

Samer och Samefrågor i Svensk politik. En studie i ickemakt. Gällstad 1996, s. 165.

¹¹ *Riksdagstryck, Motioner 1917.*

¹² Patrik Lantto, *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*, Umeå 2000, s. 77 f.

¹³ Peder Borgen, *Samenes første landsmøte 6.–9. februar 1917. Grunnlaget for samefolkets dag 6. februar. Historisk oversikt. Dokumentasjon. Kommentarer.* Trondheim 1997; Regnor Jernsletten, "Trondheimlandsmøtet 1917 og samebevegelsen" i Sverre Fjellheim (red.), *Åarjel-saemie –*

varit bland det 20-tal samer från Sverige som deltog vid Trondheimsmötet, och båda var aktiva i Vilhelmina-Åsele sameförening som skötte planeringen inför landsmötet i Sverige. Under hösten 1917 färdigställdes programmet och inbjudningar skickades ut. Målsättningen var att så många samer som möjligt skulle delta, men de ansvariga förväntade sig få deltagare från Norrbotten och med hänsyn till samerna i Jämtland valdes därför Östersund som mötesort.¹⁴

I programmet för landsmötet framhölls tre frågor som centrala: förslaget till ny renbeteslagstiftning, skolfrågan samt organisationsfrågan.¹⁵ Inledningsanförandet rörande renbeteslagstiftningen hölls av Tomasson, som framförde skarp kritik mot samepolitiken och dess syn på samerna. Han förkastade kategoriskt uppfattningen att samerna var särskilt anpassade till livet som nomadiserande renskötare och att deras yrkeskunnande försämrades om de tog alltför mycket intryck från den svenska kulturen. Tomasson menade att orsaken till detta i grunden felaktiga synsätt var beslutsfattarnas bristfälliga kunskapsnivå rörande dessa frågor, liksom deras ovilja att se under vilka förändrade förutsättningar renskötsel nu bedrevs. I skolfrågan var det den dåvarande teologie kandidaten Gustav Park som höll inledningsanförandet. I likhet med Tomasson var Park starkt kritisk till det synsätt som låg till grund för same-

Samer i sør. Saemien Sijte Årbok nr. 4, Snåsa 1991, s. 75–81; Leif Pareli, "Det første samiske landsmøte" i Sverre Fjellheim (red.), *Åarjel-saemieh – Samer i sør. Saemien Sijte Årbok nr. 3*, Snåsa 1988, s. 103–116; Protokoll Norske lappers; *SET* 1939:3, s. 20.

¹⁴ "Inbjudan till Lapparnas Landsmöte" i *Östersunds-Posten* 17.9.1917.

¹⁵ *Ibid.*

politiken i allmänhet och inom utbildningsområdet i synnerhet. Han beskrev den förda politiken som verklighetsfrämmande och baserad på fördomar. En god utbildning medförde inte att samer blev sämre renskötare eller lämnade näringen, och Park krävde därför att samerna erhöi en lika god utbildning i de från 1913 inrättade nomadskolorna som den övriga befolkningen fick i folkskolorna. Både Tomasson och Park fick ett starkt stöd för sina synpunkter från mötesdeltagarna. I diskussionen kring organisationsfrågan uppstod däremot en stundtals hetsig debatt, som dock främst kretsade kring hur samerörelsen skulle förhålla sig till de politiska ideologierna. I sakfrågan ställde sig landsmötet däremot enigt bakom en resolution att bilda en samisk riksorganisation under namnet *Lapparnas Centralförbund*.¹⁶ Även om försöket att bilda en riksorganisation skulle komma att misslyckas, var landsmötet i sig en stor framgång och medförde ett påtagligt uppsving för samerörelsen.

Av de totalt 219 samer som deltog vid landsmötet – 201 från svensk sida och 18 från norsk – kom endast 17 från Norrbotten, och samerna från detta län var därmed påtagligt underrepresenterade. Ännu mer uttalat var det för samerna i norra Norrbotten, då endast 3 av de 17 kom från den nordliga länsdelen, samtliga från Jukkasjärvi socken. Det rörde sig om Per och hans farbror Johan Turi, samt Lars Larsson Nutti, där den sistnämnde och Per stod upptagna som medlemmar i Talma sameby.¹⁷ Per Idivuoma, renskötare från Karesuandoområdet som under efterkrigstiden

¹⁶ "Inbjudan till Lapparnas Landsmöte" i *Östersunds-Posten* 17.9.1917.

¹⁷ "Inbjudan till Lapparnas Landsmöte" i *Östersunds-Posten* 17.9.1917, s. 13 f.

kom att ha en ledande position i det 1950 bildade Svenska Samernas Riksförbund/Sámiid Riikkasearvi (SSR), skriver i en artikel från 1970 att inga samer från hans område kände till landsmötet 1918.¹⁸ Artikeln har fokus på de fyra nordligaste samebyarna, varav just Talma är en. Helt okända var därmed inte landsmötena, även om informationen sannolikt var begränsad. Mötesledningen hade ambitionen att nå ut med informationen till ordningsmännen i lappbyarna, men om detta lyckades är oklart.¹⁹

Under landsmötet deltog Per, enligt protokollet, endast sporadiskt i diskussionerna. Han ställde sig bakom ett krav på att fasta skolor även skulle inrättas för samerna i Norrbotten och han framhöll att renbeteslagens innehåll var okänt i hans hemtrakter, inte minst på grund av språket då många inte förstod svenska. Per bad därför om mötets stöd för ett krav på att renbeteslagen skulle tryckas på finska, och han fick stöd från mötet för att en hemställan skulle göras att landsmöteshandlingarna skulle översättas och ges ut på finska.²⁰

¹⁸ Per Idivuoma, "Om statens förmynderi över samerna" i Andres Küng (red.), *Samemakt! Välfärd till döds eller kulturellt folk mord? En debattbok redigerad av Andres Küng* Stockholm 1970, s. 130. Idivuomas uttalande omfattade även det andra samiska landsmötet i Sverige som anordnades i Arvidsjaur 1937. Vid mötet deltog 174 samer från Norrbotten, varav 22 var renskötare från fjällsamebyar i norra Norrbotten, 12 av dem från Jukkasjärvi, se Sf12. För mer om SSR, se Patrik Lantto, *Att göra sin stämman hörd: Svenska Samernas Riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962*, Umeå 2003.

¹⁹ Lantto 2000, s. 80.

²⁰ *Svenska lapparnas landsmöte i Östersund den 5–9 februari 1918*, Uppsala 1918, s. 30, 42, 67.

Även om Turis aktivitet på landsmötet hade varit begränsad var det tydligt att han hade blivit mycket inspirerad av mötesförhandlingarna. Enligt Siwert Nordwall hade han och de andra två mötesdeltagarna från Jukkasjärvi redan före landsmötet varit intresserade av att försöka bilda en sameförening. Väl tillbaka i Jukkasjärvi började Per tillsammans med Nutti att arbeta för att förverkliga sina planer och aktivera samerna i området politiskt. Turi framhöll dock att det var ett problem att han var en av få samer i området som *kunde läsa* och sannolikt den enda som *hade läst* landsmötesprotokollet. Det gjorde svårare att förmedla och nå ut med budskapet kring den i det sydsamiska området växande samerörelsen. Under 1918 försökte han informera om landsmötet och kallade även till två olika möten i syfte att etablera en sameförening i Jukkasjärvi. Till det senare lät han, med hjälp av riksdagsledamoten Carl Lindhagen, trycka upp förslag till stadgar för den tilltänkta föreningen, resolutionerna från landsmötet samt 200 affischer, allt på finska. Detta i syfte att locka samerna i området till mötet. Intresset var dock begränsat, och resultatet av mötena en stor besvikelse då nästan inga samer dök upp. Turi beskrev det som att "av misslyckade omständigheter har organisationen ännu hos oss ej kunnat slå rot och spricka ut", något som i grunden berodde på att samerna i Jukkasjärvi "ännu ej känna vikten av en organisation". Han kunde själv inte se någon omedelbar lösning på hur detta hinder skulle kunna överkommas, men den bristfälliga utbildningsnivån pekades ut som ett problem.²¹ Även

²¹ *Samefolkets Egen Tidning (SET)* 1919:1, s. 3 f. (cit. s. 4); Nordwall, Siwert, "Samepolitik. Samernas organisationssträvanden", Opublicerad trebetygsuppsats i historia, Kiruna 1971, s. 32–35.

Mickel Olsson Inga och P. K. Sunna, båda från Jukkasjärviområdet, framhöll den bristfälliga utbildningen bland samerna samt språkproblematiken som hinder för att åstadkomma förändringar.²² Dessutom lyftes det starka grepp som læstadianska predikanter hade över den samiska befolkningen i området fram som en direkt orsak till misslyckandet att skapa intresse för en sameförening:

Gud vet, om jag får uppleva den dag, då man kan få räkna med förbättrade åsikter bland de mina häruppe. Det kan nog hända, att sameh vakna till insikt fortare än man tror. Men nu förhåller det sig så, att här finns en hel hop religiösa predikanter, vilka härstamma från bondebefolkningen i övre delen av Tornedalen och kallas: "Väst Læstadianerna". Dessa hava styret och makten över sameh och bönderna häruppe.²³

Artikelförfattaren, som troligtvis var Turi, menade att predikanterna motarbetade en politisk mobilisering bland samerna eftersom de fruktade att en sådan utveckling skulle minska deras inflytande. Historikern Henry Minde har belyst læstadianismen och beskrivit den som en hämmande faktor för politisk mobilisering bland den samiska befolkningen i norra Sverige. Han menar att den læstadianistiska rörelsen varit motståndare till etnopolitiska tendenser alltsedan upproret i Kautokeino 1852 då en

²² SET 1921:1, s. 5; 1921:4, s. 28.

²³ SET 1920:1, s. 7. Uppgifterna kom från ett brev som hade kommit till SET. Brevskrivarens namn framgick inte i artikeln, men utifrån Tomassons inledning framstår det som väldigt sannolikt att det var Per Turi som var författaren; Se även SET 1921:3, s. 22.

grupp samer, inspirerade av læstadianismen, hade angripit och dödat två norrmän.²⁴

Turi blev mycket besviken på de obefintliga resultaten av hans försök att mobilisera samerna och uppvisade en liten aktivitet på området efter detta. Även om han inte personligen fick uppleva det, eftersom han då hade emigrerat till Alaska, skulle dock den första sameföreningen i norra Norrbotten bildas i just Jukkasjärvi. Det skulle dock dröja fram till 1937 innan det skedde. Samerna i området var dock aktiva vid flera tillfällen före det. Under åren 1926 och 1927 gjordes nya försök att bilda en sameförening i området, och än en gång är Nutti en av aktörerna. År 1934 samlades samer till ett möte i Kiruna, där det uttalades stöd till den s.k. lappdeputationen som året före hade rest ner till Stockholm för att föra fram krav från samerna. Tre år senare i december samlades åter samer från Jukkasjärviområdet till ett möte där Jukkasjärvi sameförening bildades, med Nils Petter Andersson Huuva som dess förste ordförande. Inspirationen var sannolikt även denna gång ett landsmöte, det andra samiska landsmötet i Sverige som anordnades i Arvidsjaur tidigare under 1937.²⁵

Ett område där Turi åtminstone fick uppleva en kortare framgång var i språkfrågan. Som framgick av hans inlägg på landsmötet var frågan om tillgängligheten av material på finska något som han var mycket engagerad i, inte minst kopplat till möjligheterna att få samerna i norra Norrbotten

²⁴ Henry Minde, "The Making of an International Movement of Indigenous Peoples" i Frank Horn (red.), *Minorities and Their Right of Political Participation* Rovaniemi 1996, s. 100.

²⁵ *Svenska lapparnas landsmöte i Östersund den 5–9 februari 1918*, Uppsala 1918; Lantto 2000, s. 190–196; Nordwall 1971, s. 54–57.

att intressera sig för och engagera sig i samerörelsen. I en artikel i *Samefolkets Egen Tidning (SET)* efterlyste han att både landsmötesprotokollet och att tidningen skulle tryckas på finska om innehållet i dessa skulle nå ut till samerna i hans hemtrakter. Turi avslutade diskussionen kring språkfrågan med en undran riktad till Tomasson:

Hör du, Tomasson! Du som har längre skaft på skopan. Huru skola vi uppbringa medel för att kunna verkställa tryckning av litteratur på finska språket, vilken litteratur skulle tjänstgöra i minst 10 år, tills svenska språket hinner bliva gällande bland ungdomen även här i nordligare same-samhällena?²⁶

Sannolikt spelade Turis tankar kring detta, liksom hans önskemål om att *SET* skulle ges ut även på finska, in när Tomasson 1921 var tvungen att ansöka om statsbidrag för att säkra en fortsatt utgivning av *SET* som kommit ut sedan 1918. Detta var ett projekt som Tomasson på eget initiativ inlett, trots att landsmötet beslutat att avvakta i frågan om en samisk tidning. Hans ambition var att tidningen skulle fungera som en sammanbindande länk för den geografiskt utspridda samebefolkningen, sträva efter att vara opinionsbildande samtidigt som det nyvaknade politiska intresset hölls vid liv.²⁷ Tidningen drabbades dock snabbt av ekonomiska problem, och redan 1921 låg därför en nedläggning

²⁶ *SET* 1919:1, s. 3.

²⁷ *SET* provnummer 1918, s. 1; 1919:2, s. 6 f.; 1919:4, s. 24 f.; 1921:4, s. 28.

nära.²⁸ Räddningen blev ett årligt statsbidrag. Även om Tomasson själv var mycket tveksam till att *SET* skulle bli beroende av statsmakterna och därmed riskera att förlora sin självständiga position och möjligheten att kritiskt granska statens agerande, fanns inget reellt alternativ. En nedläggning skulle ha större negativa effekter för same- rörelsen. Tomasson lämnade därför i slutet på 1921 in en ansökan till regeringen om statsbidrag för *SET*. När nu Tomasson tvingades söka statsbidrag för att säkra den fortsatta utgivningen försökte han dock nyttja detta till att skapa en kanal för att även nå ut till samerna i norra Norrbotten. Hans ansökan omfattade nämligen både den ordinarie utgåvan samt en svensk-finsk utgåva. Tomasson ansökte om 7 000 kronor per år under tre år, men beviljades endast 4 000 kronor 1922 och 3 000 kronor året därpå.²⁹

Trots de begränsade ekonomiska ramarna inledde Tomasson 1922 experimentet med en finskspråkig upplaga av *SET* under namnet *Samekansan Oma Sanomalehti (SOS)*. Tidningen hade parallell text på både finska och svenska så att läsarna skulle ha en chans att lära sig svenska, och innehöll både vissa artiklar från *SET* och sådana som var skrivna särskilt för *SOS*. Under rubriken "Till sameh i Norrbotten", hade Tomasson ett upprop i det första numret av *SOS*:

²⁸ FoAU, GHA, volym märkt "Samefolkets Egen Tidning". Torkel Tomasson till Gustav Park, 2.2.1935; *SET* 1919:1, s. 1; 1919:3, s.19; 1919:4, s. 24 f.; 1920:4, s. 32; 1929:4, s. 36 f.

²⁹ RA, YK 193:3. Yttrande från 1919 års lappkommitté rörande Torkel Tomassons ansökan om statsbidrag till *SET* 19.12.1921; RA, YK 193:3. Torkel Tomasson till regeringen, 25.1.1922; RA, YK 193:3. Beslut av socialdepartementet att bevilja statsbidrag till *SET* 10.2.1922; RA, YK 193:3, Beslut av socialdepartementet att bevilja statsbidrag till *SE*, 9.2.1923; *SET* 1929:4, s. 37.

Under tre år har jag utgivit en tidning kallad **Samefolkets Egen Tidning**, som har till uppgift att tjäna som språkrör för sameh. Tidningen har emellertid utgått allenast på svenska språket, varför den icke nämnvärt kunnat tränga in i de nordligaste lappmarkerna, där sameh utom sitt modersmål behärska allenast finska språket. Längre har jag därför önskat att bli i tillfälle att också utgiva en finskspråkig upplaga av nämnda blad, för att även sameh i de finstalande trakterna skola bli i tillfälle att hålla tidningen.

Nu har detta tillfälle yppat sig, och nu översänder jag till Eder första numret av **Samefolkets Egen Tidning** iklädd finsk text med förhoppning om, att Ni från Eder sida skall möta vår tidning med förståelse och skänka tidningen Edert stöd genom att mangrant prenumerera på densamma, för att vi skola kunna uppehålla vårt språkrör, däri vi kunna mötas för att gemensamt dryfta våra frågor och slå vakt om våra intressen.³⁰

Tomasson försökte i SOS uttalat få samerna i norra Norrbotten att aktivera sig politiskt och förena sig med samerörelsen i de sydligare sameområdena. I de artiklar som var specialskrivna för SOS förklarade han till exempel betydelsen av att samerna bildade sameföreningar där de kunde arbeta för att stärka de gemensamma intressena, varför utbildning och förkovran var viktig, liksom samernas ställning i det svenska samhället.³¹ Efter ett års utgivning av SOS framhöll Tomasson att han fått mycket positiv respons

³⁰ SOS 1922:1, s. 1.

³¹ SOS 1922:1, s. 3 f., 7 f.; 1922:2, s. 9 f.

från samer i Norrbotten, men att det första årets försök med en finskspråkig upplaga trots detta inte varit framgångsrikt. Som orsaker till detta lyfte han dels fram svårigheterna att nå de flyttande samerna, dels att samerna i Norrbotten ännu inte insåg värdet med tidningen. Trots detta valde han att fortsätta experimentet ytterligare ett år, eftersom tidningen fyllde ett behov bland samerna. Det andra årets utgivning innehöll dock färre specialskrivna artiklar, och det tycktes som att Tomasson ganska tidigt gav upp ambitionerna att fortsätta utgivningen av *SOS* efter 1923. Det var därför föga överraskande när Tomasson i årets sista nummer meddelade att den finskspråkiga upplagan skulle upphöra.³² Totalt hade *SOS* endast 21 prenumeranter 1922, och 27 året därpå.³³ *SET*:s ordinarie utgivning fortsatte dock och tidningen, som i dag har namnet *Samefolket*, är fortfarande ett mycket viktigt opinionsorgan. Tomassons insats med etablerandet av *SET* och arbetet med utgivningen fram till sin död 1940, har av Israel Ruong, som var redaktör för tidningen 1960–1973, beskrivits som "hans livsgärning, vars värde för samernas folk ej kan överskattas".³⁴

Vid samma tid som Turi arbetade politiskt och försökte starta en sameförening i Jukkasjärvi gjorde han även sin debut som författare. Det skedde i boken *Lappish texts* (1920), som bestod av berättelser av honom och Johan Turi och som sammanstälts av Emilie Demant-Hatt. Hon hade även hade stått bakom utgivningen av Johan Turis bok *Muitalus sámiid birra*. Pers bidrag i den gemensamma boken bestod

³² *SOS* 1923:1, s. 1; 1923:4, s. 30.

³³ Lantto 2000, s. 107.

³⁴ Israel Ruong, "Samefolkets Egen Tidning och Svenska Missions-sällskapet" i Stig Hellsten (red.), *Kyrkan och samerna*, Umeå 1995, s. 90.

av samiska sägner och några kortare berättelser som han hade nedtecknat och lämnat till Demant-Hatt ett decennium tidigare.³⁵

En nomad i världen: Per Turi i Alaska

Efter motgångarna med försöken att etablera en sameförening i Jukkasjärvi tycks Turi i stor utsträckning ha lämnat det politiska arbetet och flyttade över till norsk sida för att arbeta som renskötare där.³⁶ Han skulle dock återigen bli föremål för återkommande uppmärksamhet i *SET* några år senare; den här gången p.g.a. sina planer att emigrera till Alaska. Det som är känt från Turis upplevelser och erfarenheter från Alaska är genom en lång rad av brev som han skickade till *SET*, där flera publicerades i sin helhet medan andra återgavs i kortare referat. Brevskrivandet till *SET* var något som Turi inledde redan kort efter landsmötet. Han beskrev både natur-, väderleks- och renskötsel förhållanden samt de ovan relaterade försöken att etablera en sameförening i sina texter.³⁷ Under sin tid i Alaska skulle han skriva flera långa och detaljerade brev rörande renskötseln i Alaska och sina upplevelser i den nya miljön. När Turi anlände till Nordamerika hade försök att etablera renskötsel pågått under flera decennier, med varierande framgång.

³⁵ Johan Turi & Per Turi, *Lappish texts written by Johan Turi and Per Turi: With the cooperation of K. B. Wiklund edited by Emilie Demant-Hatt*, København 1918–1919.

³⁶ *SET* 1920:3, s. 22. Han deltog dock på ett samepolitiskt möte i Norge 1921, se *SET* 1921:3, s. 22.

³⁷ *SET* 1919:1, s. 1, 3.

Under slutet av 1800-talet växte det fram ett intresse att etablera renskötsel i Nordamerika och försök gjordes i både USA och Kanada.³⁸ Det första större projektet inleddes i Alaska på 1890-talet. Inuiternas traditionella villebråd höll på att minska och renskötsel sågs som en lösning att trygga deras försörjning samtidigt som en ny näring med utvecklingspotential introducerades i området. Starten var blygsam, mellan 1891–1902 importerades 1 280 renar från Sibirien³⁹ men hjordarna växte kontinuerligt: till cirka 100 000 djur 1918 och omkring 600 000 djur 1929. Många inuiter började arbeta i den snabbt växande näringsgrenen och de ägde en stor andel av djuren. Redan tidigt fanns planer på att föra in samiska renskötare för att leda arbetet med renarna och samtidigt träna inuiterna i renskötsel. Samernas yrkeskunskap var högt uppskattad och de betraktades som de bästa och mest lämpade lärarna för inuiterna. Sju

³⁸ Den relativa framgång som renskötseln har haft i Norden och i Asien har även lett till försök att introducera näringen i andra områden än Nordamerika. Efter flera tidigare misslyckade experiment lyckades t.ex. Mikel Utsi, samisk renskötare från Sverige, introducera renar i Skottland 1952. Den renhjord han då förde över utgör fortfarande grunden för en begränsad renskötsel som bedrivs i området kring Cairngorm Mountains och Cromdale Hills. NAC, RG85, Series D-1-a, Vol. 1237, File 270-8-4; NAC, RG85, Series D-1-a, Vol. 1655, File NR 2/3-11. Försök gjordes även från 1950-talet att etablera renskötsel på Grönland, något som den danske polarfararen Knud Rasmussen hade undersökt förutsättningarna för redan 1905. Se Odd Mathis Hætta, *Samisk reindrifft på Grønland: Fra utvikling til avvikling (1952–1978)*, Kárásjohka 2012.

³⁹ Mer än 500 renar importerades också från Norge 1898. Dessa djur var dock inte avsedda att användas för avel utan till transporter, och de flesta av dem svalt ihjäl en kort period efter ankomsten till Nordamerika. Se Beach 1986, s. 37–46; Vorren 1994, s. 38–66.

samiska familjer hämtades från Norge 1894 – varav fyra återvände tre år senare – och de följdes 1898 av en större grupp bestående av 78 samer. I den senare gruppen var det dock endast en minoritet som började arbeta inom rennaringen i Alaska medan övriga sökte sig till andra näringar som guldutvinning. Projektet betraktades som en stor framgång under de första decennierna. Hjordarna växte dock kraftigt, vilket skapade stora problem, och vita renägares spekulation i näringen pekades ut som huvudorsaken. USA:s kongress stiftade därför en lag 1937 som förbjöd vita att äga renar i syfte att koncentrera ägandet hos inuiterna. Alla vita renägare, en kategori i vilken samerna räknades in, skulle därför tvingas sälja sina renar. Ersättningen, som var mycket låg, betalades ut först 1940.⁴⁰

Det var i ljuset av de tidiga amerikanska framgångarna i Alaska som liknande projekt började övervägas i Kanada.

⁴⁰ Beach 1986, s. 1–75; Canada, *Report of the Royal Commission to Investigate the Possibilities of the Reindeer and Musk-Ox Industries in the Arctic and Sub-Arctic Regions of Canada*, Ottawa 1922, s. 41–51; O. S. Finnie, "Foreword" i A. E. Porsild, *Reindeer Grazing in Northwest Canada: Report of an Investigation of Pastoral Possibilities in the Area from the Alaska-Yukon Boundary to Coppermine River*, Ottawa 1929, s. 6; O. S. Finnie, "Reindeer For the Canadian Eskimo: Domesticating the Reindeer To Safeguard the Economic Welfare of the Natives of the North West Territories" i *Natural History* 31(4) 1931a, s. 413; Richard M. Hill, *Mackenzie Reindeer Operations*. Ottawa 1967, s. 75 f.; Diamond Jenness, *Eskimo Administration: I. Alaska*, Montreal 1962, s. 12, 35–44; Margaret Lantis, "The Reindeer Industry in Alaska" i *Arctic* 3(1) 1950, s. 27–44; Carl J. Lomen, "The Camel of the Frozen Desert" i *The National Geographic Magazine* 36 1919, s. 539–556; Carl J. Lomen, *Fifty Years in Alaska*, New York 1954; Aage Solbakk & John Trygve Solbakk (red.), *Sámi Reindeer Herders in Alaska: Letters from America 1901–1937*, Kárásjohka 2014; Vorren 1994, s. 11–76, 91–100, 145–162, 182–187.

Ett första projekt inleddes 1908 på privat initiativ av Wilfred Grenfell⁴¹ som förde över cirka 300 renar och en mindre grupp renskötare från Norge till Newfoundland. Efter några inledande lyckosamma år skedde en stagnation och experimentet blev aldrig framgångsrikt.⁴² Efter första världskriget fick frågan ökad uppmärksamhet, inledningsvis främst tack vare den Islandsättade polarforskaren Vilhjalmur Stefansson.⁴³ En kommitté tillsattes 1919 för att utreda frågan med Stefansson som en av medlemmarna. Han lämnade dock snart kommittén och erhöll ett tillstånd att beta renar på sydvästra Baffin Island. Han intresserade Hudson's Bay Company (HBC) för sin idé och företaget finansierade projektet. Sex samiska familjer från Norge

⁴¹ Grenfell (1865–1940) var läkare, missionär och författare. Från 1892 började han arbeta för att förbättra hälsovården i Newfoundland och Labrador och bidrog bl.a. till att flera sjukhus uppfördes. Han engagerade sig även i befolkningens svåra ekonomiska situation och tog initiativ till ett flertal olika projekt för att förbättra denna. Se *Encyclopedia of Newfoundland and Labrador*, s. 740–742.

⁴² För det försök som initierades av Grenfell, och även andra initiativ till att introducera renskötsel än de som nämns här, se t.ex. NAC RG10, Vol. 4062, File 398746–1; NAC RG10, Vol. 4062, File 398746–3; NAC RG10, Vol. 6818, File 488–4–3; NAC RG10, Vol. 6818, File 488–4–4; NAC RG15, D-II-1, Vol. 745, File 462652; Canada 1922, s. 60–67; Diamond Jenness, *Eskimo Administration: II. Canada*, Montreal 1964, s. 26 f.

⁴³ Stefansson (1879–1962) hade gjort sig själv ett namn genom utforskandet av det kanadensiska Arktis under inledningen av 1900-talet. För Stefanssons karriär och liv, se t.ex. Richard J. Diubaldo, *Stefansson and the Canadian Arctic*, Montreal 1978; William R. Hunt, *Stef: A Biography of Vilhjalmur Stefansson, Canadian Arctic Explorer*, Vancouver 1986.

rekryterades som renskötare och renar inköptes. I november 1921 steg samerna och drygt 550 renar i land på Baffin Island, men många av renarna dog och projektet lades ner efter bara ett år.⁴⁴

Intresset för renskötsel kvarstod dock, och 1922 presenterade den kommitté där Stefansson ingått sitt betänkande. Kommittén var positiv till idén att introducera renskötsel, inte minst p.g.a. den framtidspotential som näringen ansågs ha som en försörjningsbas för urfolken i norr.⁴⁵ Samiska renskötare som kunde fungera som lärare för de inhemska urfolken sågs som helt nödvändigt om projektet skulle bli framgångsrikt: "at least one experienced Lapp deer-man should be detailed to each herd, this being necessary, not only to avoid mistakes in handling the deer, but to ensure that the instruction given to the natives is of a sound and practical nature".⁴⁶ En andra mer detaljerad utredning genomfördes under slutet av 1920-talet av den danske botanisten A. E. Porsild, som drog slutsatsen att mer än en halv miljon renar kunde livnära sig i Mackenzie-deltat i nordvästra Kanada.⁴⁷ Ett direkt resultat av Porsilds utred-

⁴⁴ Duncan C. Scott till A. Brabant, 21.2.1925. NAC RG10, Vol. 6818, File 488-4-4; H. R. Charlewood till Duncan C. Scott, 13.3.1925. NAC RG10, Vol. 4062, File 398746-3; Canada 1922, s. 7 f., 11; Diubaldo 1978, s. 135-160; Hunt 1986, s. 169-171; Jenness 1964, s. 27 f.; Vorren 1994, s. 101; Morris Zaslow, *The Northward Expansion of Canada, 1914-1967*, Toronto 1988, s. 14 f., 136.

⁴⁵ Canada 1922, s. 18-28, 36-38.

⁴⁶ Ibid, s. 34-36 (citat s. 36).

⁴⁷ Finnie 1931a, s. 413 f.; Jenness 1964, s. 33-35; A. E. Porsild, *Reindeer Grazing in Northwest Canada: Report of an Investigation of Pastoral*

ning var att den kanadensiska regeringen köpte in en renhjord på 3 442 djur i Alaska och som 1935 levererades till Mackenzie-området.⁴⁸ Redan fyra år tidigare hade tre samiska familjer från Norge anlitats för att arbeta med renarna när dessa anlände till Kanada. Inledningsvis tycktes projektet bli en framgång: antalet renar ökade successivt till en toppnotering på cirka 9 000 djur 1943–1944. Inuiter enrollerades att arbeta som lärlingar inom projektet, och flera försök gjordes under de första årtiondena att skapa separata hjordar som ägdes och sköttes av inuiter, men samtliga misslyckades. Framför allt berodde detta på vissa bristfälliga administrativa beslut och på ett begränsat intresse bland inuiterna att fortsätta inom näringen. Under 1960-talet övergavs mer eller mindre det ursprungliga målet att skapa en näring för inuiterna till förmån för att försöka bygga upp en kommersiell verksamhet.⁴⁹

Possibilities in the Area from the Alaska-Yukon Boundary to Coppermine River, Ottawa 1929.

⁴⁸ Canada. Department of Mines and Resources, *Canada's Reindeer Herd*, Ottawa 1938, s. 4 f.; Finnie 1931a, s. 414 f.; O. S. Finnie, *Report of the Director of the North West Territories and Yukon Branch 1929–30*, Ottawa 1931b, s. 22 f.; Jenness 1964, s. 35; Lomen 1954, s. 247–273; George W. Scotter, "Reindeer Drive" i *Rangelands* 4(6) 1982, s. 239–243; Vorren 1994, s. 101–118.

⁴⁹ NAC RG10, Vol. 4062, File 398746–3; Canada 1938, s. 6–9; Canada. Department of Mines and Resources, *Reindeer in Canada*, Ottawa 1949, s. 1–3; Canada. Department of Resources and Development, *Reindeer herding in Canada*, Ottawa 1950, s. 1–2; Conaty, Gerald T. with Lloyd Binder, *The Reindeer Herders of the Mackenzie Delta*, Toronto 2003, s. 18 f., 29–34, 41–47, 53–55; Richard J. Diubaldo, "The Absurd Little Mouse: When Eskimos Became Indians" i *Journal of Canadian Studies* 16(2) 1981, s. 73–75; Hill 1967, s. 6–10, 63, 65–67; Jenness 1964, s. 51, 66, 106 f.; Vorren 1994, s. 109–115; Zaslow 1988, s. 145.

Renskötseln i Nordamerika, med dess snabba utveckling och stora potential, var något som Tomasson hade intresserat sig för redan några år innan Turi bestämde sig för att emigrera. Tomasson publicerade ett antal artiklar om försöken att etablera renskötsel i både Alaska och Kanada. Förutom det intresse han själv uppvisade i frågan hade även flera ur läsekretsen hört av sig och efterfrågat mer information och kontaktuppgifter till personer som var engagerade i arbetet. Amerika beskrevs 1922 som ett "framtidensland för renskötseln" i en artikel som *SET* återgav från en dagstidning. Året efter redogjorde Tomasson för en nyutkommen amerikansk utredning rörande renskötseln i Alaska.⁵⁰ Tomasson berättade även om en renskötare, Johan Ferdinand Paulson-Dahlberg från Malå, som emigrerade till Kanada, dock utan att arbeta inom renskötseln, liksom om försöken att etablera renskötseln där.⁵¹

Tomasson var dock osäker på hur de faktiska förhållandena såg ut för renskötseln i Nordamerika och var därför försiktig i sina omdömen. Han ville uppenbarligen inte bidra till att samer från Sverige begav sig över till Nordamerika på vinst och förlust till en osäker tillvaro som renskötare. Turis planerade resa till Alaska, som för första gången togs upp i en artikel 1928, beskrevs därför av Tomasson som en möjlighet att få större klarhet i hur situationen inom renskötseln såg ut. Många samer från Norge jobbade och

⁵⁰ *SET* 1922:3, s. 23 (citatt); 1923:4, s. 30 f.; 1928:4, s. 27.

⁵¹ *SET* 1925:1, s. 6; 1928:1, s. 8; 1931:2, s. 13. Paulsson-Dahlberg var en av tio samer som 1918 hade bidragit med totalt 2 200 kr, tillsammans med 1 000 kr som Tomasson själv satsade som en grundplåt för att igångsätta utgivningen av *SET*. Paulsson-Dahlberg bidrog med 500 kr till tidningsprojektet. Se *SET* 1929:4, s. 36 f.

hade jobbat i renskötseln i Alaska, men även samerna från Sverige behövde någon som kunde ge ett tillförlitligt omdöme rörande vilka möjligheter renskötseln faktiskt erbjöd. Tomasson menade att Turi var en bra person att förmedla denna kunskap då "han är en kraftnatur, besitter nödig sakkännedom och omdömesförmåga, upplyst och därtill skrivkunnig, vilket gör att han är i hög grad skickad att studera förhållandena i Alaska och bistå hembygden med tillförlitliga upplysningar". Efter ett drygt års förseningar kunde Turi och hans resesällskap Mathias A. Sara, en släkting som var född i Jukkasjärviområdet men som arbetat som renskötare i Norge, 1930 genomföra resan och påbörja anställningar i ett samisklett renskötsel företag som opererade i Alaska.⁵²

Turi berättade i sina första brev ingående om renskötseln i Alaska och hur den var organiserad, om natur- och väderleksförhållanden och vilka möjligheter som fanns att snabbt bygga upp en stor renhjord. Han berättade bl.a. att den yta som renskötseln hade att röra sig över var oerhört stor, och eftersom odling endast förekom mycket sparsamt var konflikter med de bofasta ovanliga. Den statliga regleringen av näringen var till följd av detta mycket mer begränsad än i Sverige. Turi beskrev också ingående vissa tekniska lösningar, som renskiljningsgårderna som hade sitt ursprung i renskiljningsgårderna som renskötseln i Sverige och Norge nyttjade men som hade modifierats för att anpassa förhållandena i Alaska och det stora renantalet. Det totala antalet renar hade ökade kontinuerligt och kraftigt, både i Alaska och även i det bolag han arbetade i. Bolaget

⁵² SET 1928;4, s. 27 f. (citat s. 27); 1929;2, s. 12; 1930;4, s. 30–32; 1931;1, s. 4; 1948;4, s. 35.

hade startat upp sin verksamhet runt 1905 med endast 200 renar, men hade 1931 en renjord på 40 000–50 000 djur. Samtidigt var dock renpriserna mycket låga, vilket enligt Turi berodde på att det saknades en marknad för renköttet. Det medförde att förtjänsten från renskötseln, trots de stora renjordarna, var låg. Efter några år i Alaska var Turi mer uttalad i sin kritik och menade att tankar på att resa till Alaska för att göra sig en förmögenhet inte var realistiska. P.g.a. avsättningssvårigheterna gick renskötseln ”i likgiltighetens tecken”, och han menade att det var sorgligt att se ”hur ringa värde de stora renjordarna har”. Turi avrådde därför samer från Sverige att resa till Alaska.⁵³

Under Turis första år i Alaska anlände breven till *SET* regelbundet och ett stort antal publicerades under början av 1930-talet, men mot mitten av 1930-talet började breven komma alltmer sällan för att helt upphöra. Först ett drygt decennium senare återkom Turi med nyheter till *SET*, som nu hade Gustav Park som redaktör sedan Tomassons bortgång 1940. I två korta artiklar 1947 och 1948 framgick att Turi hade fått sluta som renskötare till följd av den lag som stiftades 1937. Det här skedde ungefär vid samma tid som hans brev upphörde att komma till *SET*. Turi kunde dock under en tid ha kvar sin koppling till näringen genom att han började arbeta som renskötselinspektör, och han ska även ha skrivit en handbok för renskötseln i Alaska. Efter några år lämnade han renskötseln helt, och han ska ha arbetat i en konserverfabrik en period innan han tog anställning som föreståndare på en poststation, vilket var hans

⁵³ *SET* 1931:2, s. 14–16; 1931:3, s. 23 f.; 1932:2, s. 13–15; 1932:3, s. 23 f.; 1932:4, s. 33 f.; 1934:2, s. 12; 1935:1, s. 8 f. (citats s. 8); 1935:4, s. 34; 1936:3, s. 23.

sysselsättning när han åter dök upp i *SET*. Många gånger hade han funderat på att återvända hem till Sverige igen, men den flytten tycks han aldrig ha genomfört. Efter dessa korta notiser försvinner Turi från tidningens spalter som skribent, även om han vid enstaka tillfällen omnämns med anledning av sin politiska aktivism efter landsmötet och arbetet som renskötare i Alaska.⁵⁴

Avslutning

Per Turi är en fascinerande person med ett fängslande levnadsöde som berör olika intressanta delar av samisk historia. Den första delen av hans liv som skildrats i artikeln, hans politiska engagemang, sammanföll i tid med det uppsving som sameörelsen i Sverige upplevde under åren kring landsmötet 1918. En rad lokala sameföreningar bildades och utgivningen av *SET* skapade en förenande länk mellan samerna i olika områden. Samerna i norra Norrbotten omfattades dock inte i lika stor utsträckning av denna utveckling: Inga sameföreningar bildades i området och få läste *SET*, varken den svenska utgåvan eller den finska under de två år som den kom ut. Det Turi och andra gjorde, deras politiska aktivitet och de återkommande försöken att bilda en sameförening under decennierna före 1937 när det till slut lyckades, bidrar dock till att ytterligare berika bilden av den politiska aktiviteten bland samerna i norra Norrbotten under första halvan av 1900-talet. Att det tog så

⁵⁴ *SET* 1947:2, s. 15; 1948:4, s. 35; *Sf* 1969:2–3, s. 49 f.; 1969:4–5, s. 62 f.; 1969:10–12, s. 185. Jag har inte lyckats återfinna den handbok i renskötsel som Turi enligt uppgift ska ha skrivit.

lång tid innan samerna i detta område började ansluta sig till samerörelsen har kunnat uppfattas som passivitet, vilket i grunden är felaktigt. Även i norra Norrbotten har samerna vid skilda tillfällen agerat i olika frågor, och Turis och andras aktivitet visar dessutom att det länge har funnits en grupp, som sannolikt har växt successivt under åren, med samer i norra Norrbotten som har sett betydelsen och värdet av samerörelsen och att arbeta i mer organiserade former. Turi var inte en del av den utvecklingen då han i stor utsträckning tycks ha lämnat det politiska arbetet efter de misslyckade organisationsförsöken. Det är dock svårt att inte ställa sig frågan vad som hade hänt om Turi hade lyckats bilda en sameförening i Jukkasjärvi redan 1918? Hade han kanske stannat i Sverige och fortsatt sitt politiska arbete, och hade hans namn då omnämnts vid sidan av andra framträdande namn från denna period, som Gustav Park, Torkel Tomasson, Karin Stenberg och Jonas Åhrén?

Emigrationen till, och arbetet som renskötare i, Alaska och Kanada, är däremot något som för samerna i Sverige har varit ett mer perifert perspektiv i historien, då det framför allt var samer från Norge som gjorde den resan. Turi är där en av få samer från svensk sida som emigrerade till Alaska, och han gjorde det också vid en senare tidpunkt än många av samerna från Norge. Just tiden för hans resa, att han anlände efter den stora expansionsfasen och när renskötseln började gå in i en stagnationsperiod, gjorde att hans upplevelser av renskötseln i Alaska säkerligen skiljde sig från hur många samer från norsk sida hade uppfattat näringen och dess utveckling. Genom den lag som stiftades 1937, och som förbjöd andra än inuiter att äga renar i Al-

aska, fick Turi heller inte möjlighet att under längre tid försöka utveckla och förkovra sitt arbete inom näringen. I de brev som Turi skrev till *SET*, både gällande sina upplevelser i Alaska och också de som gällde situationen i Sverige, framträder väldigt tydligt hans nyfikenhet och berättarglädje, egenskaper som säkerligen bidrog till att han blev publicerad. Han ville förstå och förmedla, förklara och fördjupa. Så avslutas denna berättelse om en samisk mångsysslare, vars öde och arbete är värt mer uppmärksamhet.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Yngre kommittéarkivet (YK)

YK 193. 1919 års lappkommitté. Volym 3.

Forskningsarkivet i Umeå (FoAU)

Gustav Hallströms arkiv (GHA)

Volym märkt "Samefolkets Egen Tidning".

National Archives Canada (NAC)

Record Group 10 (RG10)

Vol. 4062, File 398746-1.

Vol. 4062, File 398746-3.

Vol. 6818, File 488-4-3.

Vol. 6818, File 488-4-4.

Record Group 15 (RG15)

D-II-1, Vol. 745, File 462652.

Record Group 85 (RG85)

Series D-1-a, Vol. 1237, File 270-8-4.

Series D-1-a, Vol. 1655, File NR 2/3-11.

Tryckta källor och bearbetningar

- Beach, Hugh, "The Saami in Alaska: Ethnic Relations and Reindeer Herding" i Hugh Beach (red.), *Contributions to Circumpolar Studies*, Uppsala 1986, s. 1–81.
- Borgen, Peder, *Samenes første landsmøte 6.–9. februar 1917. Grunnlaget for samefolkets dag 6. februar. Historisk oversikt. Dokumentasjon. Kommentar*, Trondheim 1997.
- Canada, *Report of the Royal Commission to Investigate the Possibilities of the Reindeer and Musk-Ox Industries in the Arctic and Sub-Arctic Regions of Canada*, Ottawa 1922.
- Canada. Department of Mines and Resources, *Canada's Reindeer Herd*, Ottawa 1938.
- Canada. Department of Mines and Resources, *Reindeer in Canada*. Ottawa 1949.
- Canada. Department of Resources and Development, *Reindeer herding in Canada*. Ottawa 1950.
- Conaty, Gerald T. with Binder, Lloyd, *The Reindeer Herders of the Mackenzie Delta*, Toronto 2003.
- Det svenska samefolkets allmänna landsmöte i Arvidsjaur den 4–7 oktober 1937. Protokoll och Efterskrift*, Umeå 1938.
- Diubaldo, Richard J., *Stefansson and the Canadian Arctic*, Montreal 1978.
- Diubaldo, Richard J., "The Absurd Little Mouse: When Eskimos Became Indians" i *Journal of Canadian Studies* 16(2) 1981, s. 34–40.
- Egberg, Erik, *Med tvåfaldigt uppdrag: Fjällmissionären Andreas Wilks levnadshistoria*, Stockholm 1949.
- Encyclopedia of Newfoundland and Labrador. Volume Two*. St. John's: Newfoundland Book Publishers 1981.
- Finnie, O. S., "Foreword" i A. E. Porsild, *Reindeer Grazing in Northwest Canada: Report of an Investigation of Pastoral Possibilities in the Area from the Alaska-Yukon Boundary to Coppermine River*, Ottawa 1929, s. 5–7.
- Finnie, O. S., "Reindeer For the Canadian Eskimo: Domesticating the Reindeer To Safeguard the Economic Welfare of the Natives of the North West Territories" i *Natural History* 31(4) 1931a, s. 409–416.

- Finnie, O. S., *Report of the Director of the North West Territories and Yukon Branch 1929–30*. Ottawa 1931b.
- Hallencreutz, Carl Fredrik, Leif Lindin & Håkan Rydving (1983). *Andreas Wilks – samepolitiker och salvationist*. Umeå: Västerbottens läns hembygdsförening.
- Hill, Richard M., *Mackenzie Reindeer Operations*, Ottawa 1967.
- Hunt, William R., *Stef: A Biography of Vilhjamur Stefansson, Canadian Arctic Explorer*, Vancouver 1986.
- Hætta, Odd Mathis, *Samisk reindrift på Grønland: Fra utvikling til avikling (1952–1978)*, Kárašjohka 2012.
- Idivuoma, Per, "Om statens förmynderi över samerna" i Andres Küng (red.), *Samemakt! Välfärd till döds eller kulturellt folk mord? En debattbok redigerad av Andres Küng*, Stockholm 1970, s. 121–134.
- Inbjudan till Lapparnas Landsmöte i Östersund den 5–7 februari 1918*, Östersund 1917.
- Jenness, Diamond, *Eskimo Administration: I. Alaska*. Montreal 1962.
- Jenness, Diamond, *Eskimo Administration: II. Canada*. Montreal 1964
- Jernsletten, Regnor, "Trondheimlandsmøtet 1917 og samebevegelsen" i Sverre Fjellheim (red.), *Åarjel-saemie – Samer i sør. Saemien Sijte Årbok nr. 4*, Snåsa 1991, s. 75–81.
- Lantis, Margaret, "The Reindeer Industry in Alaska" i *Arctic* 3(1), s. 27–44.
- Lantto, Patrik, *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*, Umeå 2000.
- Lantto, Patrik, *Att göra sin stämma hörd: Svenska Samernas Riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962*, Umeå 2003.
- Lantto, Patrik, *Lappväsendet: Tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*, Umeå 2012.
- Lomen, Carl J., "The Camel of the Frozen Desert" i *The National Geographic Magazine* 36 1919, s. 539–556.
- Lomen, Carl J., *Fifty Years in Alaska*. New York 1954.
- Minde, Henry, "The Making of an International Movement of Indigenous Peoples" i Frank Horn (red.), *Minorities and Their Right of Political Participation* Rovaniemi 1996, s. 90–128.
- Nordwall, Siwert, "Samepolitik. Samernas organisationssträvanden", Opublicerad trebetysuppsats i historia. Kiruna 1971.
- Nya Dagligt Allehanda* 16.3.1917.

- Pareli, Leif, "Det første samiske landsmøte" i Sverre Fjellheim (red.), *Åarjel-saemieh – Samer i sør. Saemien Sijte Årbok nr. 3*, Snåsa 1988, s. 103–116.
- Porsild, A. E., *Reindeer Grazing in Northwest Canada: Report of an Investigation of Pastoral Possibilities in the Area from the Alaska-Yukon Boundary to Coppermine River*, Ottawa 1929.
- "Protokoll 'Norske lappers 1ste landsmøte avholdt i Trondhjem 6.–7. – 8. –9. februar 1917.'" med inledning av Regnor Jernsletten i Sverre Fjellheim (red.), *Åarjel-saemie – Samer i sør. Saemien Sijte Årbok nr. 4*, Snåsa 1991, s. 82–88.
- Riksdagstryck*, Motioner 1917. Motioner i Andra kammaren, nr 404.
- Riksdagstryck*, Propositioner 1917. Kungl. Maj:ts Nåd. Proposition Nr 169.
- Ruong, Israel, "Samefolkets Egen Tidning och Svenska Missionssällskapet" i Stig Hellsten (red.), *Kyrkan och samerna*, Umeå 1985, s. 88–101.
- Samefolkets Egen Tidning (SET)/Samefolket (Sf)*, 1918–1923, 1925, 1928–1932, 1934–1936, 1939, 1947–1948, 1969, 1977.
- Samekansan Oma Sanomalehti (SOS)*, 1922–1923.
- Scotter, George W., "Reindeer Drive" i *Rangelands* 4(6) 1982, s. 239–243.
- Sjölin, Rolf, *Samer och Samefrågor i Svensk politik. En studie i ickemakt*, Gällstad 1996.
- Solbakk, Aage & Solbakk, John Trygve (red.), *Sámi Reindeer Herders in Alaska: Letters from America 1901–1937*, Kárášjohka 2014.
- Svenska Dagbladet* 16.3.1917.
- Svenska lapparnas landsmöte i Östersund den 5–9 februari 1918*, Uppsala 1918.
- Turi Johan & Turi, Per, *Lappish texts written by Johan Turi and Per Turi: With the cooperation of K. B. Wiklund edited by Emilie Demant-Hatt*, København 1918–1919.
- Vorren, Ørnulv, *Saami, Reindeer, and Gold in Alaska: The Emigration of Saami from Norway to Alaska*, Prospect Heights 1994.
- Västerbottens-Kuriren* 19.4.1917.
- Zaslow, Morris, *The Northward Expansion of Canada, 1914–1967*, Toronto 1988.
- Östersunds-Posten* 17.9.1917.

ÅKE SANDSTRÖM

”De funno sin graf i hafvet...”

TVÅ BEKLAGANSVÄRDA SJÖOLYCKOR I KVARKEN

Kvarkens skärgård har i alla tider varit en stor fasa för sjöfarare men många gånger också räddningen för dem. Uppsikten efter vrak, strandgods och sjömän i nöd kännetecknade livet hos nära nog varje skärgårdsbo och ryktet om ett skeppsbrott spred sig som en löpeld mellan gårdar och fiskarstugor. Förlisningar blev på så sätt en vital näringsgren vid sidan av jordbruk, fiske och sälfångst.

Med avsikten att minska på antalet sjöfartsolyckor i Kvarken tillkom år 1760 fyrplatsen Holmögadd, som följdes av fyrar på västra Norrskär (1846), Stora Fjäderägg (1851) och Valsörarna (1886). Men haverier fortsatte trots det, om än i mindre utsträckning. Två särskilt beklagansvärda sjöolyckor med anknytning till Holmögadd handlar det jag här vill berätta om. I bägge fallen figurerar lastbåtar av en sedan länge utgången lokal båttyp, i ena haveriet en så kallad *slup*, i den andra en *haxe*.

Båtbenämningen *slup*, väl i svenska dialekter ett lån från lty. *slup(e)* ’mindre segelfartyg’; jfr da. *slup*, nl. *sloep*, eng. *sloop* ’ds.’¹ avsåg under 1800-talet vid Västerbottenskusten

¹ Elof Hellquist, *Svensk etymologisk ordbok*, 4:e uppl., Lund 1980, s. 992.

en cirka 10–12 meter lång, enmastad res- eller fraktbåt. Benämningen *haxe*, som är ett lån från fi. *haaksi* 'skuta el. mindre fartyg (under segel)', betecknade inte någon mer bestämd fartygstyp utan avsåg i stället hela den grupp av olika slags äldre lastfartyg under segel, vilka ombesörjde Kvarkens och Bottenvikens lokala nyttotrafik. Lastutrymmet i både slup och haxe var helt öppet men i enstaka fall begränsat av en mindre kajuta i aktern. Båda båttyperna ägdes och seglades av fiskuppköpare eller annan entreprenör med kundkontakter längs kusten.²

Slup med nio man ombord förliser 1837 vid Lövön utanför Umeå

En av de svåraste båtolyckor som skett vid Västerbottens kust inträffade natten till den 25 juni 1837. En slup från trakten av Umeå, "en Säl-båt" enligt annan källa (se nedan), avseglade första vardagen efter midsommarhelgen det året från staden med destination Holmögadds fyrplats. Ombord fanns ett tungt lass med tegel och nio mans besättning. Teglet var avsett för fyrplatsen, där nybyggnationer hade inletts; flera av personerna var arbetare vid dessa byggnationer. Följande dag hittades farkosten omkullstjälpt och

² Om allmogens mindre lastbåtar förr i benämningarna *slup* och *haxe* vid övre Norrlandskusten, se Åke Sandström, *Slupen och Stora Fjäderugg. En bok om färdmän och storbåtar i Kvarken*, Umeå 2000 och Per-Uno Ågren, *Folkligt båtskick i Övre Norrland*, Skärhamn 2006, s. 135 f. Om Gävlebornas större haxar, riggade som en galeas, se Albert Eskeröd, "Gävlebornas strömmingsfiske" i *Gävle stads historia*, Gävle 1946, s. 321–360.

tom utanför byn Lövön vid Umeälvens mynning. Samtliga nio ombordvarande saknades, liksom lasten. Några dagar senare påträffades flera mil söderut dock kistor och andra ägodelar som tillhört besättningen, en omständighet som låter oss förstå att vinden varit stark och nordlig.

Figur 1. Modell av *slup* (skala 1:15) av Anders Svedelius, Holmsund. Båtbenämningen *slup* avsåg under 1800-talet vid Västerbottenskusten en cirka 10–12 meter lång, enmastad res- eller fraktbåt. En replik av en handelsmans *slup* på Holmön går sedan 2001 i trafik mellan Holmön och STF-vandrarhem Stora Fjäderägg. Foto Annika Sandström, Holmöns båtmuseum.

Olyckshändelsen finns inte beskriven i de sedvanliga källorna från den här tiden men har levt kvar i muntlig tradition bland ortsbor ute på Holmön och i byn Stöcksjö, där lasten av tegel tycks ha tillverkats. Först in på 1980-talet

har haveriet gått att belägga i skrift, dels genom en samtida redogörelse i Krigsarkivet påträffad av fyrforskaren Anders Hedin, Stockholm, dels genom två helt skilda arkivalier med anknytning till Umeå landsförsamlings kyrka på Backen.

Ute på Holmögadds fyrplats hade byggnadsarbetena av ett nytt koleldat fyrtorn påbörjats i maj 1837, till detta en ny fyrvaktarbostad och nytt "kolahus". Som entreprenör för byggnationerna hade ansvarig myndighet i Stockholm utsett en "f.d. hofkamererare" Carl Eric Holst (f. 1789) men som nu var magasinförvaltare i Umeå. Denna hade i sin tur anlitat en annan Umeåbo som byggmästare, "fångvaktmästaren" Fredrik Löthman (f. 1793). I slutet av juni 1837 avseglade Löthman från Umeå i den tegellastade slupen, tillsammans med sin 14-årige son Carl och en grupp arbetare. Vad som sedan hände transporten blev alltså inte genast känt, men något litet om händelsen framgår i ett brev från entreprenören C. E. Holst till Sjöförvaltningen i Stockholm:³

Då jag härigenom får äran meddela den högst beklagansvärde händelsen, som natten till den 25:te sistlidne juni timade det af mig till Fyrbåksanläggningen å Gadden utskickade arbetsmanskap, hwarigenom Nio Personer, deribland Byggmästaren funno sin graf i hafvet, troligast genom omkullsegling, dock utan att någon annan underrättelse kunnat erhållas om händelsen, än den förmodan hvar till den för anckare liggande omkullstjepta

³ Här citerat efter Anders Hedin, *Ljus längs kusten. Berättelser från svenska fyrplatser*, Stockholm 1988, 314 f.

Farkosten och igenfundna persedlar vräckta uppå skären, gifva anledning.

Samtliga nio personer ombord på slupen hade alltså drunknat, dvs. förutom nämnde fångvaktarmästare (44 år) och hans son (14 år) även fyra Stöcksjöbor: bonden Jon Hansson (27 år), "gamle bonden" Daniel Johansson (59 år), bonden Jon Larsson (26 år) och "f. bonden" Nils Petter Andersson Malm, 45 år. Av de återstående tre omkomna noterar dödboken för Umeå stad dels jaktbåtsman Anders Jansson (36 år), Umeå, dels en f.d. sergeant och rustmästare Michael Broman (53 år) bosatt i Västerhiske by.⁴ Den förre tulltjänstemannen torde ha varit slupens skeppare, men vem den nionde omkomne var är ännu okänt.⁵ Stöcksjöbornas närvaro på farkosten bör framför allt ha sammanhängt med att det i deras by vid denna tid tillverkades tegel.⁶

Sommaren 1982 påträffades under städning av vinden i Backens prästgård en samling dokument och däri en handskrivna kungörelse om förlisningen 1837. Handskriften antas härröra från dåvarande kyrkoherden Anders Grafström (f. 1790), i andra hand från hans komminister, Johan Anders

⁴ Den drunknade Michael Broman (f. 1784) var även "fånggevaldiger", dvs. fångvaktare i fängelse och vid fängstransport; jfr ty. *Gewalt* 'våld, värde'.

⁵ Det har inte gått att få fram vem som ägde tegelslupen. Enligt Kurt Boberg & Alf Öhman, *Vrak och sjöolyckor vid Västerbottens kust*, Umeå 1983, s. 31, bör det ha varit en lastbåt från Stöcksjö, Umeå lfs.

⁶ Om tegelproduktion i Stöcksjö förr, se Lars-Gunnar Olsson, "Mormors tegelbruk" i *Oknytt* nr 3-4 2006, s. 9 ff. och *Boken om Stöcksjö* 1991, s. 81 ff. *Boken om Stöcksjö*, utgiven av en studiegrupp om Stöcksjö byahistoria, Umeå 1991.

Linder (f. 1783), vilka båda hade befattningar i Umeå landsförsamling den aktuella tiden. Söndagen närmast efter sjöfartsolyckan (2 juli 1837) har kungörelsen lästs upp i Backens kyrka jämte en kort predikotext och begrundan över temat liv och död:⁷

Jag går mot döden vart jag går...

Äro versens ord i Psalmen den 452, wäl wärda, att de blefvo hvarje människas walspråk, när hon sitter i sitt hus eller går på vägen, när hon nedlägger sig och uppstår. Då skulle inte döden öfverraska henne. Hon skulle lära sig att dö hvar dag, och hennes gång till grafven, blefve tillika en gång till det himmelska faderskapet.

Älskeliga medlemmar af denna församling. Åter idag gifves Eder en ny, genom sin ovanlighet, särdeles wäckande uppmaning till dessa betraktelser, då Eder meddelas följande sorgliga underrättelser. Den 25te f.m. i denna månad afseglade från Staden en slup, lastad med tegel och 9 personer, destinerade till Holmön. Följande dagen blef utanföre Löfön Slupen funnen, kantrad och tom, dagen därpå passagerarnas kistor flere mil söderut. Ännu är ingen bland personerna återfunnen, så att anledning är till bedröfliga förmodan att de alla omkommit. De efterlämnade hustru och barn i de fattigaste omständligheter.

⁷ Kungörelsen från 2 juli 1837 citeras här efter *Boken om Stöcksjö* 1991, s. 227 f.

Haveriet med tegellasten natten till den 25 juni 1837 omtalas också i komminister J. A. Linders dagbok (del 7 s. 132), även om farkosten här sägs vara en förolyckad "Säl-båt" och tio män. Minnesfel kan dock ha smugit sig in; uppgifterna i dagboken tycks ha noterats flera år efter olyckshändelsen:⁸

I förra hälften af Juni förolyckades en Säl-båt med 10 män, som ämnade sig till Holmö Gaddarne. Deribland befann sig Fångvaktmästaren Löthman och hans äldste son. Det var en grym sorgepost för hans hustru Stads-Barnmorskan. Som ingen af Båtens besättning kom till lifs känner man ej förloppet.

Haveriet 1837 tycks emellertid inte ha gett upphov till något större avbräck i de påbörjade byggnadsarbetena vid Holmögadd. Den 7 augusti samma sommar kommer lotsfördelningschefen Didric Gebhardt (f. 1768) på inspektion, och han konstaterar då, att fyrtornets norra och västra gavlar redan var uppmurade, dessutom "alt wäl och försvarligt gjordt, mycket byggnadswirke och trappsten funnos om stället, samt 24 man arbetsfolk voro der".⁹

⁸ Prästen J. A. Linder (1783–1877) påbörjade sin dagbok först efter (andra) hustrus död 1840. Med "Säl-båt" avser Linder ganska säkert en *fälbbåt* 'sälferdsbåt' av samtida (stor) modell, som också lastade bra; jfr Sandström 2000, s. 17.

⁹ Amiralitetskollegiets arkiv i Krigsarkivet, Stockholm, här citerat efter Anders Hedin, *Ljus längs kusten. Berättelser från svenska fyrplatser*, Stockholm 1988, s. 315.

Båt med fyra man ombord välter vid Holmögadd 1847

I mitten av oktober 1847 blev en sjötransport av fyrkol till Holmögadd orsak till den svåraste olycka som drabbat fyrplatsens egen personal. I samband med att en med kol lastad haxe ankrade upp i den s.k. Gaddgraven, en vik belägen en knapp kilometer nordväst om fyrplatsen, drunknade fyra personer, däribland fyrmästaren och hans 18-årige dräng. Haxen ägdes av fiskaren Nathanael Boström i Umeå, som av lotsfördelningschefen Jean B. J. Roos i samma stad vidtalats att sköta frakten av stenkol ut till fyrplatsen.¹⁰ Olycksfallet redovisas två veckor senare, i Umeå-Bladet från den 30 oktober 1847:

Den 16 dennes bidrog sig den beklagliga olyckshändelsen, att Fiskaren N Boström, Hattmakaren L J Boström samt Fyrmästaren J Wahlin, hwilka i sällskap med en dräng från Holmön woro i en mindre båt sysselsatte med fiske, drunknade invid Gaddens fyrbåk. Alla tre hafva efterlemnadt hustru och barn.

Bakom den korta nyhetsnotisen döljer sig en stor tragik. Genom fördelningschefen Roos korrespondens med sin chef Anders Almlöf i Luleå, och till detta muntliga uppgifter om dramat från minnesgoda Holmöbor, går fler uppgifter att få fram om sjöolyckan:¹¹

¹⁰ Enligt Lundström 1977, s. 228 ff., var J. B. J. Roos också kofferdiskeppare och lotslöjtnant samt genom sin hustru bekant med prästen J. A. Linder i Umeå, detta ett skäl till dennes notering om olyckshändelsen i sin dagbok.

¹¹ Här nedan redovisad efter Hedin 1988, s. 318 f.

Mitt på dagen den 16 oktober 1847 hade fyrmästaren och hans "fyrdräng" lotsat in Nathanael Boströms haxe genom det grunda inloppet till Gaddgraven, som ännu i mitten på 1800-talet var fyrplatsens enda egentliga hamnvik. Sedan haxen ankrats upp ett stycke ut från land hade de två i fyrpersonalen rott ut med en mindre båt till de båda ombord, som därefter gått i roddbåten för landgång.

Några fiskare från Holmön, som befann sig i en fiskestuga i närheten, hade inte märkt något anmärkningsvärt förrän fyrmästarens äldsta dotter en stund senare kom springande mot dem. Hon berättade, att den mindre roddbåten slagit runt och att männen var försvunna. Olyckan var desto mer svårförklarlig som vinden var svag och "graven" tämligen skyddad för sjögång. Uppgiften om drunkning i samband med fiske, anförd av *Umeå-Bladet*, kan alltså inte tas för given.

De fyra drunknade var dels platsens fyrmästare sedan nio år, guldsmeden Johan Wåhlin (40 år) med familj och hus i Umeå stad, dels hans dräng Anders Gustav Andersson (18 år) från Holmön.¹² De omkomna från haxen var fiskaren och borgaren Nathanael Boström (60 år och själv fyrentreprenör på Holmögadd åren 1819–1835) samt dennes bror, hattmakaren Lars Johan Boström (52 år), Umeå.¹³

¹² Drängen Anders G. Andersson (1829–1847) var son till bonden Anders Nilsson (1795–1860) på del av Holmön 8 (*Kerstehemmanet*).

¹³ Alltså inte här hattmakaren Olof Olofsson Röstedt, som Boberg & Öhman 1983, s. 26, påstår. Vår hattmakare var sedan 1811 gift med Anna Sofia, dotter till Pehr Sundman. Denne var själv fyrentreprenör på Holmögadd 1803–1819; se Hedin 1988, s. 301 ff.; jfr *Släktnamn i Umeå 1622–1820* (SiU). Samlade och utgivna av Kungliga Vetenskaps-samhällets personnamnskommitté, Umeå 1984, s. 297, 356.

Figur 2. Modell av *haxe* (skala 1:30) av Anders Svedelius, Holmsund. Båtbenämningen *haxe* (på Holmön dial. *hakste*) betecknade inte någon mer specifik fartygstyp utan avsåg hela den grupp av olika lastfartyg under segel som ombesörjde Kvarkens och Bottenvikens nyttotrafik. Lastutrymmet i både slup och *haxe* var helt öppet men i enstaka fall begränsat av en mindre kajuta i aktern. Foto Annika Sandström, Holmöns båtmuseum.

Ett stort problem för Holmögadds fyrplats var transporten och avlastningen av fyrkol. Tidigare hade det varit fyr-entreprenörens huvudvärk, men i och med att systemet

med entreprenörsförfarande upphört 1838, och fyrmästaren i stället blivit tjänsteman i staten, blev det lotsfördelningschefens i Umeå bekymmer att ordna med koltransporterna. Kolet fraktades dock alltjämt i grundgående, öppna fraktbåtar, haxar. De var någorlunda lastdryga, och – inte minst viktigt – de kunde ta sig in genom det för varje år av landhöjningen allt grundare inloppet till Gaddgraven. Söderut i viken fanns hamnen *Gammabåtläningen*, ett namn som minner om den tid då fiskare och fyrpersonal drog upp sina båtar här.¹⁴

Redan i samband med ombyggnadsarbetena 1837, då ju också en svår transportolycka med tegel drabbat fyrplatsen, hade dåvarande fyrpersonalen uttalat missnöje med att det årliga stenkolet måste lossas i Gaddgraven. Från denna hamn återstod nämligen sedan en nästan kilometerlång väg ned till fyrplatsen, till dess "kolahus" som var placerat i en helt annan vik benämnd *Kolahuskroken* (Kolahunhamnen 1799) belägen knappt 200 m väster om fyrplatsen. Istället ville man att en provisorisk lossningsbrygga skulle byggas där. Så skedde också, men här var det omöjligt att ta i land kolet vid sjögång. Och med anledning av detta hade lotsfördelningschefen Roos i Umeå instruerats att se till att transporten av fyrkol verkställdes i god tid innan höstens ruskväder inföll.

Vid beskedet om drunkningsolyckan på Gaddgraven ville lotsdistriktschefen Anders Almlöf i Luleå nu få klargjort om hans underordnade, genom något förbiseende, indirekt bidragit till olyckshändelsen. Enligt instruktionen

¹⁴ Inloppet till Gaddgraven omtalas *Märkögershålet*, av skäret *Märkögern* i dess mitt och sedan lång tid försett med ett inseglingsmärke högst upp.

skulle ju stenkolet skeppas ut till Holmögadds fyrplats redan under sommaren, för att kunna tas i land direkt vid nya kolförrådet i Kolahuskroken. Men det stod snart klart, att Roos hade gjort vad han kunnat. Det hade helt enkelt varit omöjligt att få någon av skutskepparna inne i Umeå att åta sig koltransporten. Nathanael Boström hade ställt upp med sin haxe först efter lotsfördelningschefens ihärdiga begäran. Men Boström hade andra engagemang som han tydligen ansåg viktigare, varför han först den 14 augusti hade lossat ett första parti om 100 tunnor stenkol i Kolahushammen. Till lotschefens förtret hade Boström sedan låtit fler uppdrag komma emellan och först den 16 oktober anlant till Holmögadd med den sista mängden kol. Samma dag skedde sedan den, enligt Roos, "särdeles märkvärdiga olyckshändelse, som på en gång beröfvat Holmögadds fyr dess betjening".¹⁵

Enligt mina sagesmän i Holmön går resterna av en mindre båt ännu att iakttas på sjöbotten i Gaddgraven, intill holmen Lill-Oxbådan i vikens mitt. Och man menar att resterna kunde vara just den farkost ifrån vilken hattmakaren och hans tre olyckskamrater så märkvärdigt drunknade i oktober 1847. Dessutom lever följande talesätt kvar bland öborna och som anses höra ihop med olycksfallet: "Nu jer-ä slut göra hatta på Gaddgråva, sa fyrvaktarn" ('Nu är det slut att göra hattar på Gaddgraven...'), med undermeningen att det som är gjort är gjort, och om saken finns inget mer att göra, så nu låter vi det hela bero.

¹⁵ Hedin 1988, s. 318.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Komminister J. A. Linders (f. 1783) dagbok 1840–1870.
Forskningsarkivet, Umeå universitet.
Kyrkoböcker för Umeå stad och socken. Forskningsarkivet,
Umeå universitet

Sagesmän och släktutredningar

- Karl W. Edlund (f. 1909), Holmön.
Johan Edlund (f. 1915), Holmön.
Hans Wikström (f. 1936), Örnsköldsvik.

Litteratur

- Boberg, Kurt & Öhman, Alf, *Vrak och sjöolyckor vid Västerbottens kust*, Umeå 1983.
Boken om Stöcksjö, Utgiven av en studiegrupp om Stöcksjö byahistoria, Umeå 1991.
Eskeröd, Albert, "Gävlebornas strömmingsfiske" i *Gävle stads historia*, Gävle 1946, s. 321–360.
Hedin, Anders, *Ljus längs kusten. Berättelser från svenska fyrplatser*, Stockholm 1988.
Hellquist, Elof, *Svensk etymologisk ordbok*, 4:e uppl., Lund 1980.
Lundström, Hjalmar, "Kretsen kring Linders i Umeå" i *Västerbotten. Västerbottens läns hembygdsförenings årsbok* 4/1977, s. 225–230, Umeå.

Olsson, Lars-Gunnar, "Mormors tegelbruk" i *Oknytt* nr 3-4 2006, s. 9-20.

Sandström, Åke, *Slupen och Stora Fjäderägg. En bok om färdmän och storbåtar i Kvarken*, Umeå 2000.

SiU = *Släktnamn i Umeå 1622-1820*. Samlade och utgivna av Kungliga Vetenskapssamhällets personnamnskommitté, Umeå 1984.

Umeå-Bladet 30.10.1847.

Ågren, Per-Uno, *Folkligt båtskick i Övre Norrland*, Skärhamn 2006.

NILS BÄCKMAN

Tandläkarutbildningen i Umeå 60 år

Dags att lyfta fram professor Gösta Westins roll för tillkomsten

Lördagen den 13 september 1958 var en historisk dag. Klockan 07.00 dånade 10 kanonskott från batteriet vid Umeå stads kyrka, och en timme senare ringde kyrkklockorna. Sedan mottogs Gustaf VI Adolf vid järnvägsstationen av honoratiore, en sångkör och tusentals Umeåbor.¹ Redan två år tidigare, den 1:e september 1956, dvs. för drygt 60 år sedan, höll emellertid professor Gösta Westin, iförd jackett, upprop med de första tandläkarstudenterna i Umeå. Totalt 20 studenter hade påbörjat sin utbildning i Stockholm året innan, och nu, efter avlagd kandidatexamen, var de redo för fortsatta studier i Umeå. Därmed hade det sannolikt viktigaste steget tagits i Umeås utveckling. Ett steg som skulle innebära att småstaden Umeå med ca 17 000 innevånare på ett drygt halvsekel förvandlades till en dynamisk universitetsstad med drygt 120 000 innevånare, över 30 000 studenter och cirka 4 000 universitetsanställda.

¹ Stellan Rosén (red.), *Då Umeå blev högskolestad*, Umeå 1959.

Riksdagsmotioner om en högskola i Norrland

Kampen för högre utbildning i Umeå var lång och het. Riksdagsmotioner om en högskola i Norrland hade lagts fram åren 1946 och 1948. Bland undertecknarna fanns föga förvånande riksdagsmannen m.m. Gösta Skoglund. Umeå stadsfullmäktige erbjöd sig t.o.m. att betala 50 % av den tänkta högskolans uppbyggnad och drift. Det fanns emellertid konkurrenter om den högre utbildningen: främst Härnösand, Sundsvall och Östersund. Umeås begäran i maj 1950 om inrättandet av en filosofisk fakultet mottogs av naturliga skäl mindre väl av de konkurrerande städerna. Det gällde att skapa konkurrensfördelar. Ett tydligt exempel på detta var kampen om det s.k. 5:e exemplaret av allt svenskt tryck. Härnösand och Östersund låg till att börja med bäst till, men regeringen beslöt i maj 1951 att det 5:e exemplaret skulle tillfalla Umeå.

Grunden till det framtida universitetsbiblioteket var lagd² och nu gällde det att ta nästa steg. Det kom när 1951 års tandläkarkommitté år 1953 föreslog en odontologisk högskoleklinik i Umeå. Detta innebar i praktiken att kampen om var den högre utbildningen i Norrland skulle förläggas var avgjord³, trots att motståndet i övriga Sverige även fortsättningsvis var betydande. Många remissvar på förslaget om en högskoleklinik i Umeå var negativa – de flesta med ekonomiska motiveringar. Till och med två av

² S-E Eriksson, "Från idé till verklighet. Odontologi i Umeå 1956–1986" i *Utbildning och Forskning* 1986, s. 7–16.

³ Statens offentliga utredningar (SOU) 1953:36, *Ökad examination av tandläkare, betänkande avgivet av 1951 års tandläkarkommitté*.

tandläkarkommitténs ledamöter, medicinalrådet Erland Maunsbach, Medicinalstyrelsen, och tandläkare Ivan Oldmark, Sveriges Tandläkarförbund, opponerade sig mot förläggningsen av tandläkarutbildning till Umeå. Maunsbach ansåg att tandläkarbristen bäst skulle lösas genom ett ökat antal studenter i Malmö och genom den i praktiken redan beslutade tandläkarhögskolan i Göteborg. Av Oldmarks särskilda yttrande framgår att han ansåg att en högskoleklinik i Umeå skulle få betänkliga ekonomiska konsekvenser och innebära svårlösta administrativa problem. Läget var pressat men Gösta Skoglund och Gösta Westin hade statsminister Erlanders öra och lyckades i gott samarbete få det nödvändiga stödet för en högskoleklinik i Umeå.

”Uppsala åt uppsaliensarna, Lund åt lundensarna,
Stockholm åt stockholmarna och Umeå åt helvete”

Förslaget om en högskoleklinik i Umeå avstyrktes som framkommit av flertalet intressenter i den södra halvan av landet, bl.a. Sveriges Tandläkarförbund, Svenska Tandläkarsällskapet och studentorganisationerna. Särskilt studenterna i Stockholm var mycket aktiva i kampen mot högre utbildning i Umeå. Vid studentkarnevalen i Stockholm år 1961 löd en banderoll ”Uppsala åt uppsaliensarna, Lund åt lundensarna, Stockholm åt stockholmarna och Umeå åt helvete”. Den vackra, lättklädda och sannolikt oerhört frysande studentskan som agerade kuttersmycke på det fordon som försetts med denna i mitt och mina kamraters tycke kränkande text var till yttermera visso från Umeå.

Dessutom var hon och artikelförfattaren klasskamrater i småskolan.⁴

Under uppbyggnadsskedet gjordes många försök att misskreditera utbildningens kvalitet. Det var länge mycket populärt att hävda att en knackig docentur i södra Sverige mer än väl räckte som kvalifikation för en professur i Umeå. *Akademin i storskogen*, som Umeåutbildningen överlägset benämndes, blev emellertid en succé. En utvärdering visade nämligen att mer än hälften av dem som påbörjade sin tandläkarutbildning i Umeå under åren 1965–1974 stannade i Norrland som nyutexaminerade och i stor utsträckning valde att arbeta i det län de var mantalsskrivna i när de började utbildningen.⁵

Många goda krafter bakom tillkomsten av tandläkarutbildningen

Tandläkarutbildningen formade Umeås framtid och det finns goda motiv för att så här 60 år efter tandläkarutbildningens start lyfta fram de personer som spelat en avgörande roll för tillkomsten. Det är lätt att i detta sammanhang lyfta fram Gösta Skoglund, riksdagsman, landstingspolitiker, statsråd och odontologie hedersdoktor samt P. G. Lundgren, fältläkare och riksdagsman. Många

⁴ Nils Bäckman, "Uppsala åt uppsaliensarna, Lund åt lundensarna, Stockholm åt stockholmarna och Umeå åt helvete" i Svante Twetman (red.), *Tandläkarutbildningen i Umeå 50 år 1956–2006*, Umeå 2006, s. 36–40.

⁵ Nils Bäckman, Hans Grahnén & Evert Stenman, "Tandläkarutbildningen i Umeå" i *Tandläkartidningen* 1980, s. 532–535.

fler spelade emellertid också en viktig roll. Bland dessa fanns på det lokala planet landshövding Elof Lindberg, redaktör Elof Dufvenberg, landsantikvarie Gunnar Westin, stadsbibliotekarie Sven-Ola Hellmér, landstingsdirektör Gustaf Wigren, landstingsdirektör Gunnar Heimer, tandvårdsinspektör Folke Nordh, rektor Nils Eriksson och tandläkare Ingrid Brynolf.

I Kungliga huvudstaden fanns dessutom tre mäktiga herrar, nämligen Medicinalstyrelsens generaldirektör Arthur Engel, universitetskansler Arthur Thomson och professor Gösta Westin. De var uttalade Norrlandsvänner och övertygade om nödvändigheten att få till stånd högre utbildning i Norrland. Deras insatser kan knappast överskattas. Statsvetaren Terry Carlbom anger t.o.m. att det stöd som gavs av Westin, Engel och Thomson var avgörande.⁶ Carlbom skriver bl.a. att "Deras av personlig erfarenhet präglade önskan att förbättra Norrlands villkor kom att förenas med en övertygelse om att denna strävan skulle bäst gynnas av att satsa på Umeå".

Gösta Westin – skåningen som blev Umeås ambassadör

Gösta Westin var under decennier den ledande personen i Tandvårdssverige och som sådan sannolikt den allra mest betydelsefulla för tillkomsten av tandläkarutbildningen i Umeå. Han föddes i Ystad 1895, blev tandläkare 1918 och disputerade 1931 på en avhandling om tandförändringar

⁶ Terry Carlbom, *Högskolelokaliseringen i Sverige 1950–65*, Uppsala 1970.

vid skörbjugg hos människa.⁷ Westin var knuten till medicinkliniken i Umeå åren 1927, 1929 och 1930 och var bl.a. ansvarig för tandläkardelen i den stora Norrlandsundersökningen (1929–1931).⁸ Westin hade ett nära och långvarigt samarbete med Martin Odin, sedermera professor i medicin i Göteborg. Odin var den förste chefen för medicinkliniken vid länslasarettet i Umeå och initiativtagare till och huvudansvarig för Norrlandsundersökningen.

Norrlandsundersökningen var unik och bröt ny mark. För första gången i Sverige användes en befolkningsbaserad metodik och utfördes en multicenterstudie.⁹ Norrlandsundersökningen visade på allvarliga hälsoproblem och många av undersökningens förslag kom att spela en viktig roll i uppbyggandet av den svenska välfärdsmodellen. Norrlandsundersökningen ledde också fram till ett antal vetenskapliga publikationer och också ett par avhandlingar, bl.a. Westins.

⁷ Gösta Westin, *Über Zahnveränderungen in Fällen von Skorbut bei homo: Eine patho-histologische Studie*, Stockholm 1931.

⁸ *En socialhygienisk undersökning i Västerbottens och Norrbottens län, utförd med stöd av Kungl. Medicinalstyrelsen under åren 1929–1931*, Stockholm 1934.

⁹ Kjell Asplund & Nils Bäckman, "Ohälsa i Norrland på 30-talet" i *Västerbotten* 3/2014.

Gösta Westin 1962. (Fotokälla: Francke, Otto C., *Gösta Egon Natanael Westin (1895–1969): hans liv, forskning och insatser för nydaning av svensk odontologi*, Stockholm 1985, s. 165).

Lösningen på problemet finns i Umeå

Gösta Westin hade högt ställda krav på vetenskaplig kvalitet. I en intervju i anslutning till pensioneringen säger han bl.a. "det går inte att hindra [att] personer med kunskaper, stor flit och intensiv ambition ägnar sig åt vetenskapligt arbete, även om de saknar en för sådan verksamhet behövlig kapacitet". Han säger vidare "eftersägare har vi mer än nog av och kompilatorer utan egna idéer bör ställas åt sidan". Om klinisk forskning säger han att den "synes stå stilla inom många områden av odontologin, bunden ej sällan av föråldrade rutinåtgärder". Han uttalar sig i intervjun på en mängd områden bl.a. om tandläkarutbildningens organisation. Han beskriver tandläkarhögskolorna som "Svårt isolerade läroanstalter i klinisk odontologi utan utvecklingsmöjligheter". Han visar emellertid också på att lösningen på problemet kunde man hitta i Umeå.¹⁰ Trots att han var den starke mannen bakom landets samtliga tandläkarutbildningar låg Umeå honom alltid nära hjärtat. Westin var beundrad för sin förmåga att med charm och stark argumentationsförmåga få sin vilja igenom men också av samma skäl fruktad av meningsmotståndare.¹¹ Ett exempel på det senare är att Gösta Westin som avled 1969 fortfarande väcker starka känslor. I en relativt nyligt publicerad bok ges således en mycket

¹⁰ Intervju med professor Gösta Westin i samband med hans pensionering i *Svensk Tandläkare Tidskrift* nr 9 1962, s. 525–535.

¹¹ Otto C. Francke, *Gösta Egon Natanael Westin (1895–1969): hans liv, forskning och insatser för nydaning av svensk odontologi*, Stockholm 1985.

negativ bild av honom.¹² Han beskrivs som kvinnofientlig, driven enbart av maktlystnad och omsorg om det egna inflytandet. Westin var framsynt och drivande men som framgår också kontroversiell och en produkt av en auktoritär tid.

Slutord: Umeå en lyckosam universitetsstad – men vart tog Gösta Westin vägen?

År 1939 då folktandvården började sin verksamhet fanns i Västerbotten endast 30 tandläkare varav över hälften i Umeå och Skellefteå. Situationen var likartad i övriga Norrlandslän och goda argument fanns för att starta tandläkarutbildning i Norrland.¹³ Tandläkarutbildningen skulle komma att så fröet till Umeå universitet, Sveriges femte universitet, som inrättades år 1965. Umeås resa från småstad med stora ambitioner till en respekterad universitetsstad är imponerande. Många har haft stor betydelse för den positiva utvecklingen. Gösta Westin är dock sannolikt den person som tillsammans med Gösta Skoglund betytt allra mest för att Umeå fick tandläkarutbildningen och med den utbildningen av tandtekniker, tandsköterskor och så småningom tandhygienister. Westin fick genom åren många utmärkelser och hedersbevis dock inte för sina insatser för Umeå. Lång, alltför lång tid har förflutit och det är hög tid att rätta till detta – historielöshet är ingen fram-

¹² Sigvard Palmqvist, *Svärfar Piraten & andra märkliga människor jag mött*, Helsingborg 2014.

¹³ Nils Bäckman & Hans Grahnén, "Tandvården i Västerbotten inför folktandvårdens start 1939" i *Oknytt* nr 1–2 1992; s. 80–89.

gångsfaktor. Det vore mer än rimligt att Umeå uppkallar en gata, en park eller varför inte en byggnad på universitetsområdet efter Gösta Westin. Hans framsynthet och skickliga manövrerande var tveklöst avgörande för Umeås framgång.

Gösta Westin: Meriter och utmärkelser i urval

Disputation vid Tandläkareinstitutet i Stockholm 1931

Docent i odontologi vid Karolinska institutet Stockholm 1932

Medicine hedersdoktor vid Karolinska institutet i Stockholm 1942

Professor vid Tandläkarhögskolan i Stockholm 1943

Rektor för Tandläkarhögskolan i Stockholm 1947-1962

Odontologie doktor vid Tandläkarhögskolan i Stockholm 1949

(sedan denna doktorsgrad införts)

Hedersdoktor vid Det odontologiske fakultet i Oslo 1961

Medverkan i otaliga kommittéer och utredningar, bl.a. den som

ledde fram till att Tandläkarinstitutet i Umeå inrättades

Kommendör av första klassen av Nordstjärneorden

Riddare av Vasaorden

Kommendör av Dannebrogorden

Kommendör av Vita Rosorden

Kommendör av Sankt Olavs Orden

Litteraturförteckning

- Asplund, Kjell & Bäckman, Nils, "Ohälsa i Norrland på 30-talet" i *Västerbotten* 3/2014.
- Bäckman, Nils, Grahnén, Hans & Stenman, Evert, "Tandläkarutbildningen i Umeå" i *Tandläkartidningen* 1980.
- Bäckman, Nils & Grahnén, Hans, "Tandvården i Västerbotten inför folktandvårdens start 1939" i *Oknytt* nr 1-2 1992.
- Bäckman, Nils, "Uppsala åt uppsaliensarna, Lund åt lundensarna, Stockholm åt stockholmarna och Umeå åt helvete" i Svante Twetman (red.), *Tandläkarutbildningen i Umeå 50 år 1956-2006*, Umeå 2006.
- Carlbon, Terry, *Högskolelokaliseringen i Sverige 1950-65*, Uppsala 1970.
- En socialhygienisk undersökning i Västerbottens och Norrbottens län, utförd med stöd av Kungl. Medicinalstyrelsen under åren 1929-1931*, Stockholm 1934.
- Eriksson, S-E, "Från idé till verklighet. Odontologi i Umeå 1956-1986" i *Utbildning och Forskning* 1986.
- Francke, Otto C., *Gösta Egon Natanael Westin (1895-1969): hans liv, forskning och insatser för nydaning av svensk odontologi*, Stockholm 1985.
- Intervju med professor Gösta Westin i samband med hans pensionering i *Svensk Tandläkare Tidskrift* nr 9 1962.
- Palmqvist, Sigvard, *Soärfar Piraten & andra märkliga människor jag mött*, Helsingborg 2014.
- Rosén, Stellan (red.), *Då Umeå blev högskolestad*, Umeå 1959.
- Statens offentliga utredningar (SOU) 1953:36, *Ökad examination av tandläkare, betänkande avgivet av 1951 års tandläkarkommitté*.
- Westin Gösta, *Über Zahnveränderungen in Fällen von Skorbut bei homo: Eine patho-histologische Studie*, Stockholm 1931.

Recensioner

Henrik Meinander. *Gustaf Mannerheim. Aristokrat i vadmal*. Lind & Com 2017.

År 2017 firar Finland 100 år som självständig nation. Samtidigt är det 150 år sedan friherren och marskalken av Finland Gustaf Mannerheim (1867–1951), överbefälhavare under de tre krig som den nya staten tvingades genomleva, föddes. En enkät 2004 visade att Mannerheim ses som den mest respekterade och populära personen i finskt 1900-tal. Marskalken på ryttarstatyn framför riksdagshuset på Mannerheimvägen i Helsingfors är för flertalet finländare nationalhjälten och försvararen av det självständiga Finland. Men en betydande, ehuru med åren starkt reducerad minoritet med sympatier på den röda sidan under inbördeskriget 1918, vägrar att instämma i gloriifieringen av Mannerheim.

Litteraturen om Mannerheim i och utanför Finland är oerhört omfattande. Den första biografien utkom redan 1934 och var närmast ett vänporträtt författad av Kai Donner, Jörn Donners far.

Standardverket är fortfarande den svenske juristen och historikern Stig Jägerskiölds åttabandiga biografi (1864–1881). Jägerskiöld, professor både i Lund och Uppsala, var genom sin far, en berömd finlandssvensk zoolog verksam i Sverige, befryndad med Mannerheim. Den stora biografien är fortfarande värdefull eftersom författaren länge var den ende som hade tillgång till Mannerheims privata arkiv, som marskalken lät överföra till sina brorsbarns gods Grensholm i Östergötland 1945 inför den stundande krigsansvarighetsrättegången i Finland. Arkivet återbördades till Finland först 1994. Men Jägerskiöld har också fått kritik för att ha givit en alltför panegyrisk skildring av sitt föremål. Han höll konsekvent fast vid den s.k. separatkrigstesens och undvek konsekvent skuggor och mörka färger i sitt väldiga porträtt av Mannerheim. De biografier över Mannerheim som utgivits i Finland och de böcker som belyst viktiga avsnitt av hans liv pendlar mellan okritisk och högaktningfull beundran i Jägerskiölds efterföljd till olika grader av ifrågasättande eller öppen kritik av marskalkens be-

slutsfattande i Finlands ödesfrågor.

Aktörsbiografier och krigshistoria som genrer har i Finland genom landets dramatiska historia länge varit mer företrädd inom finländsk historieforskning än inom övrig nordisk historiografi. Även i England, Tyskland och USA har åtskilliga studier över Finlands krig och biografier över Mannerheim publicerats under årens lopp. Här kan särskilt nämnas engelsmannen John Screens Mannerheim-biografi från 2001.

När professorn i historia vid Helsingfors universitet Henrik Meinander under jubileumsåret 2017 nu utger den här anmälda biografien över Mannerheim gör han det med vissa reservationer. Den replikerar på befintlig forskning i väntan på en nödvändig större kommande strikt vetenskaplig biografi. Ändå måste Meinander sägas vara väl rustad för sin uppgift efter flera böcker om Finland under krigsåren och en bok om Finlands historia (anmäld i *Oknytt* nr 1–2 2009). Det kan tilläggas att författaren också varit mångårig föreståndare för Mannerheim-museet i Helsingfors.

Meinanders biografi har en traditionell kronologisk upp-

läggning. Barn- och ungdomsåren liksom Mannerheims långa tid i rysk tjänst skildras utförligt. Släkten härstammar från köpmannen Henning Marhein i Hamburg. Sonen Henrik Marhein (1618–1667) flyttade till Sverige och blev brukspatron och förste bokhållare i Palmstruchska banken i Stockholm. Dennes son Augustin Marhein adlades 1693 med namnet *Mannerheim*. Ättens finska gren kom att bli en av de högadliga ätter som styrde Finland efter rikssprängningen 1809. Inom denna krets betraktade man storfurstendömet som en stat i staten.

För Carl Gustaf Emil Mannerheim var den militära banan tidigt utstakad. Han började som 15-åring sin utbildning inom Finska kadettkåren i Fredrikshamn. Efter fyra år relegerades han p.g.a. en ordningsförseelse. Det finns många anekdoter om Mannerheims vilda natur och dumdristighet under barnåren och spjuveraktighet i tonåren. Han fortsatte snart sin utbildning vid kavalleriskolan i Sankt Petersburg. Ända upp i 75-årsaldern var Mannerheim en skicklig ryttare. Sankt Petersburg blev på 1890-talet en miljonstad med

järnvägsförbindelse med Helsingfors. Tiotusentals finländare, varav många hantverkare och säsongarbetare från svenska Österbotten sökte lyckan vid Nevastaden som hade en särskild finsk församling.

Mannerheims karriär i rysk tjänst gick spikrakt uppåt. Han deltog i rysk-japanska kriget 1904–1905. På tsar Nikolaus inrådan ledde han en rysk expedition till Centralasien 1906–1908. Föremål från denna äventyrliga upptäcktsfärd finns att bese på Mannerheimmuseet i Helsingfors. Återkommen till Sankt Petersburg utnämndes Mannerheim till general i tsarens svit. Han förblev också obrottsligt kejsartrogen ända fram till ryska revolutionen 1917 och stod personligen tsaren nära trots att denne var impopulär i Finland p.g.a. sina förryskningsåtgärder. Från Nikolaus II:s kröning 1896 ses Mannerheim på ett foto alldeles i närheten av tsaren.

Förutom i hovkretsar umgicks Mannerheim flitigt med den ryska adeln som var kosmopolitisk och talade god franska – väl skildrat i Leo Tolstojs romaner. Meinander ägnar sig åt presenshistoria, populärt i dessa dagar, när han spekulerar i om Mannerheim kan ha haft homo-

sexuella böjelser. Klart är däremot att han ingick äktenskap med en rysk adelsdam, Anastasia Arapova. I äktenskapet, som snart upplöstes, föddes två döttrar. Mannerheim hade inte mycket kontakt med döttrarna, som förblev ogifta. De fick varsin lägenhet i Paris av fadern. I Paris träffade han också döttrarnas mor efter en paus på 34 år samma år som hon dog (1936).

Efter Sovjetunionens fall har intresset för tsartiden ökat starkt i Ryssland. En rysk historiker, Aleksej Sjkvarov, har skrivit en bok om Mannerheim som rysk militär. Tanken på att resa ett minnesmärke över honom i Sankt Petersburg har till och med väckts. Men att hedra en av Leningrads belägrare 1941–1944 stötte av naturliga skäl på oöverstigligt motstånd i hjältestaden.

Först efter marsrevolutionen 1917 återvände Mannerheim från ett turbulent Sankt Petersburg till Finland i avsikt att slå sig ner som privatman. Men hans militära tjänster togs snart i anspråk som befälhavare för den armé som var under uppbyggnad. Finlands självständighetsförklaring den 6 december 1917 åtföljdes av ett blodigt inbördeskrig mellan vita och röda. Redan i januari 1918

tog röda garden i samarbete med bolsjevikvänliga ryska trupper över makten i södra Finland. Striderna utvecklades till ett utpräglat klasskrig. Den vita armén rekryterades bland städernas borgerskap men framför allt inom den självägande bondebefolkningen. I Tyskland utbildade jägare förstärkte de lägre befälskadreerna. På den röda sidan stred huvudsakligen en del torpare men främst arbetare från södra Finlands industristäder. Mannerheim lyckades snabbt avvärja de kvarvarande revolutionära ryska soldaterna i Finland. Först efter hårda strider och med flankstöd från tysk militär avgick de borgerliga med segern i inbördeskriget. Möjligen med rätta menar Meinander att Finlands självständighet för Mannerheim var underordnad hans plan att genom avvärjning av de ryska garnisonerna och krossandet av det röda upproret bidra till en restaurering av tsardömet. Han fortsatte länge med att ha kontakter med den vita sidan i Ryssland/ Sovjetunionen även sedan många tvingats i landsflykt.

Summariska avrättningar och andra grymheter begicks på bägge sidor bakom fronterna

under inbördeskriget. Dödligheten bland rödgardisterna i de vita fånglägren var förfärande stor p.g.a. svält och undernäring. Av sammanlagt 40 000 döda i inbördeskriget var kanske hälften tillfångatagna rödgardister. Det kan ha varit så att Mannerheim hoppats att den vita blodshämnden skulle ha varit mindre brutal men några egentliga bevis för detta finns inte. I det röda Finland fick Mannerheim epitetet "Arbetarklassens slaktare". Bitterheten mot honom började att avklinga först på 1930-talet. Socialdemokraternas ordförande Väinö Tanner sade i ett tal 1938 "att arbetarrörelsen inte längre var bitter mot Mannerheim". Det kan också noteras att den av Stalin tillsatta s.k. Terijoki-regeringen saknade kunskap om de finska folkstämningarna och misslyckades med att appellera till soldater från röda hem under vinterkriget. Dock avstod de folkdemokratiska riksdagsmännen att närvara när president Kekkonen i närvaro av tiotusentals åskådare avtäckte ryttarstatyn över Mannerheim 1960. I dagens Finland har, som Meinander skriver, beundran för Mannerheim fått en klassöverskridande karaktär.

Efter en kort tid som riksföreståndare återgick Mannerheim på 1920-talet till privatlivet. Han åtog sig ordförandeskapet i Röda korset och Scoutrörelsen och grundade Mannerheims barnskyddsförbund. Vid sina offentliga framträdanden i finskspråkiga sammanhang använde Mannerheim sig av fusklappar: 30 år i Ryssland hade fått honom att glömma mycket av den finska han lärt sig. Förutom sitt modersmål svenska talade han obehindrat en något ålderdomlig ryska som imponerade på den sovjetiska kontrollkommissionen efter andra världskriget. Hans kunskaper i franska och tyska var också goda.

Finland var under mellankrigstiden en demokratisk stat som de övriga nordiska länderna. Sakta började en social folkhemspolitik efter svensk modell att utvecklas. Men demokrati var en ny styrelseform i flertalet länder i Europa. Det är tveksamt om Mannerheim i ideologisk bemärkelse var demokrat. Man får inte glömma att han föddes mindre än 60 år efter rikssprängningen 1809 och att han växte upp i ett kvarvarande ståndssamhälle. Vid de sista ståndslantdagarna repre-

senterade han sin ätt. Trots detta ifrågasatte han aldrig offentligt den finska demokratin som styrelseform och han välkomnade folkhemspolitikens klassförsonande karaktär. När den fascistiska Lapporörelsen i början av 1930-talet ville se Mannerheim som en finsk Pilsudski eller Atatürk slog han dövörat till. Någon högerradikal var inte Mannerheim men säkert reaktionär som Meinander skriver. I ett brev till sin vän G. A. Gripenberg skriver han "Ja, Gud välsigne allt vad demokrati och parlamentarism heter, jag är för gammal för att på fullt allvar appricera detta".

På 1920-talet företog Mannerheim jaktresor bl.a. till Indien med engelska officersvänner. Mannerheim var egentligen anglofil men tvingades av militära skäl att samarbeta med såväl det tyska kejsarriket som med Hitlertyskland. Varje år semestrade han omväxlande i orter som Odessa (alltid på hotell London), Paris, London och i Schweiz. För att utveckla sina kontakter i Finland stod han som värd för ståtliga middagar i den våning på 300 kvadratmeter som han först hyrde och senare köpte av sin vän konfektyrkungen Karl Fazer. Utsökta viner och rätter,

ofta inspirerade av det ryska köket, serverades av de två hembiträderna. Den som inte förstod sig på ceremoniet vid middagarna kunde mötas av tystnad eller ringaktning av värden. Det fanns drag av social sadist hos Mannerheim.

År 1931 utsågs Mannerheim till ordförande i Försvarsrådet och utnämndes till fältmarskalk. Vid förhandlingarna hösten 1939 med Sovjetunionen visade Mannerheim förståelse för de ryska kraven, men regeringen förespråkade en avvisande linje och vinterkriget bröt ut den 30 november med Mannerheim som överbefälhavare. Det heroiska finska motståndet väckte hela världens beundran, men sedan den utlovade västallierade hjälpen till Finland uteblivit tillstyrkte Mannerheim marsfreden 1940 med Sovjetunionen.

Under tiden fram till inledningen av fortsättningskriget sommaren 1941 företrädde Mannerheim en försiktig linje. Efter att ett svenkt-finskt försvarssamarbete strandat på tyskt och sovjetiskt motstånd förordade Mannerheim militärt samarbete med Tyskland som enda alternativ för Finland. Anfallet mot Sovjetunionen, där sex tyska divisioner skulle

försvara den norra finska flanken för att angripa Murmansk och finska trupper återerövra Karelen, men också tränga in i Fjärrkarelen, planerades gemensamt av de finska och tyska staberna. De finsk-tyska militära förberedelserna 1940–1941 var en regelrätt militärallians även om inga formella avtal ingicks. Den tyska propagandan var inte sen att basunera ut att en nordisk och demokratisk stat stred vid Tysklands sida. Meinander avvisar därför separatkrigsetesen, som inte heller accepterades av Churchill och England, som förklarade Finland krig. Rooseveltadministrationen i USA däremot var mer lyhörd för de finska argumenten och avstod från en krigsförklaring under hela fortsättningskriget trots att Stalin påyrkade en sådan.

Finland var alltså den enda demokratiska stat som stred på Hitlertysklands sida under andra världskriget. Mannerheim var dock hela tiden angelägen om att markera Finlands självständiga beslutsfattande. Han avstod från att gå till offensiv mot Leningrad och Murmanskbanan förebärande brist på eldkraft och stridsvagnar och avvisade tanken på en gemen-

sam finsk-rysk stab. Wehrmachts finska stab fick hålla till några mil från det finska högkvarteret i S:t Michel.

Hitlers besök i S:t Michel med anledning av Mannerheims 75-årsdag den 4 juni 1942, då han även utnämndes till marskalk av Finland, var ovälkommet men måste hanteras. Mannerheim satt tyst när Hitler höll en lång monolog om den tyska krigslyckan på östfronten och att Leningrad och Moskva skulle jämnas med marken. Med förskräckelse måste Mannerheim ha åhört vilket öde som Hitler tänkte sig skulle drabba hans gamla ryska stad Sankt Petersburg. Förmodligen tyckte marskalken att Hitler måste vara galen i medvetande om den enorma militära potential som Stalin höll på att bygga upp. För Hitlers antisemitism hade den kosmopolitiska Mannerheim ingenting till övers. Utan att Meinander nämner det kan nämnas att Mannerheim som president redan 1944 besökte synagogan i Helsingfors.

Det rådde länge stiltje på den finsk-ryska fronten och stora kontingenter av soldater hemförlovades. I relativt lugn kunde mannerheimska ceremoniel utvecklas i högkvarteret. Två

snapsar, bräddfyllda enligt rysk sed, var legio vid luncherna. Vid middagarna serverades vin åtföljda av en kvällsgrogg. Ingen såg dock någonsin Mannerheim påverkad av alkoholintagen. Hans hälsa började emellertid att svikta och han tvingades resa till Schweiz tillsammans med sin läkare.

Den sovjetiska storoffensiven i Karelen sommaren 1944 överraskade Mannerheim som underlåtit att förstärka Mannerheimlinjen med styrkor från Fjärrkarelen. Stalins avsikt var att bryta igenom det finska försvaret för att de ryska pansartrupperna skulle kunna rulla vidare mot Helsingfors. Efter hårda avvärjningsstrider stoppades dock den ryska offensiven. Avgörande här var att det finska försvaret nu förfogade över 150 moderna artilleripjäser och att 70 attackplan ur Luftwaffe angrep de ryska styrkorna. Stalin tvingades att avblåsa anfallet. Röda armén behövde kraftsamla inför slutoffensiven mot Baltikum och Tyskland.

Mannerheim förstod att det finska försvaret inte skulle kunna motstå en eventuell ny rysk offensiv och förordade därför en omläggning av den finska

politiken. President Risto Ryti, som lovat Hitler att han under sin presidenttid aldrig skulle inleda fredsförhandlingar med Sovjetunionen, avgick. Genom en särskild lag valdes Mannerheim av riksdagen till president och stilleståndförhandlingar inleddes med Sovjetunionen under förmedling av det sovjetiska sändebudet i Stockholm Aleksandra Kollontay. I ett aldrig besvarat brev till Hitler förklarade Mannerheim att Finland måste dra sig ur kriget för att överleva som nation.

När vapenstilleståndet trätt i kraft, fred mellan Finland och Sovjetunionen slöts först i Paris 1947, oroades Mannerheim över att han skulle åtalas vid de stundande krigsansvarighetsrättegångarna. Ryti och Tanner dömdes till fängelsestraff men Mannerheim åtalades aldrig. Stalin hade redan före vapenstilleståndet försäkrat Madame Kollontay att Mannerheim skulle gå fri från åtal. Möjligen uppskattade Stalin att Mannerheim aldrig låtit finska trupper skära av den livsviktiga Murmanskbanan och ej heller på allvar angripit Leningrad. En parallell till åtalsfriheten för Mannerheim är att kejsar Hirohito, som stött den japanska

krigspolitiken, aldrig åtalades av USA vid rättegångarna i Tokyo.

Mannerheims presidenttid präglades av sjukdom. Hösten 1945 tillbringade han i Algarve i Portugal där president Salazar ställde bil och privatchaufför till hans förfogande. År 1946 avgick Mannerheim som president. Hålldamernas tid var för länge sedan förbi. Men som rese-sällskap och väninna fungerade under hans sista år grevinnan Gertrud Arco-Valley, syster till bröderna Marcus och Jacob Wallenberg. Relationen har skildrats i en kort skrift av Wallenbergforskaren Ulf Olsson, tidigare professor i ekonomisk historia i Umeå.

Vid Mannerheims statsbegravning i Helsingfors den 4 februari 1951 kantade 300 000 personer gatorna. *Izvestija* i Moskva kallade begravningen "en revanschistisk provokation". Men för deltagarna och åskådarna var statsbegravningen ett sätt att hedra en person som mer än någon annan bidragit till att bevara Finlands självständighet och att landet aldrig ockuperades.

Lars-Göran Tedebrand

Den nya staten. Ideologi och samhällsförändring kring sekel-skiftet 1900. [Festskrift till Svenbjörn Kilander.] Red. Erik Nydahl & Jonas Harvard. Nordic Academic Press 2016.

Mycken tankekraft har, alltifrån Platon, Aristoteles och Konfucius, ödslats på våra samhällens idealiska styrelsesätt. Debatten har kommit att kretsa kring renodlat furste-, elit- och — närmare vår tid — folkstyre eller en välavvägd kombination av dem. Historiskt har ytterlighetsståndpunkter intagits av å ena sidan Jean Bodin och Thomas Hobbes, med förordande av en absolutistisk statsform, gärna av monarkisk karaktär, å den andra Pjotr Kropotkin, som pläderade för en frihetlig, anarkistisk utopi, av icke-våldskaraktär med inbördes hjälp som ledstjärna i stället för konkurrens, i Darwins och Spencers anda. Än i dag dryftas ständigt var gränsen skall dras mellan privat och offentligt, mellan individer och kollektiv samt mellan stat, enskilda företag och civilsamhälle. I viss mån ligger här politikens kärna.

Lämnar vi detta vidlyftiga makroperspektiv och tar ett rejält kliv till vårt eget land och 1800-talet ser vi hur historisk forskning

övergripande har tacklat detta tema. I två Uppsalaavhandlingar har skeendet väl belysts. För seklets första del har Torkel Jansson analyserat hur det maktvakuum som uppstod efter 1809 års omvälvning fylldes genom framväxten av de allehanda associationer som så småningom kom att uppgå i våra folkrörelser. För seklets sista decennier har Svenbjörn Kilander i sin studie från 1991, *Den nya staten och den gamla. En studie i ideologisk förändring*, pekat på hur benägenheten för statlig intervention markant ökade. Den livliga debatt som följde härpå har nyligen resulterat i en ny bok, i antologiform. Kilander, professor vid Mittuniversitetet med placering i Östersund, har nämligen tillägnats en festskrift med titeln *Den nya staten. Ideologi och samhällsförändring kring sekelskiftet 1900*, redigerad av Erik Nydahl och Jonas Harvard (Nordic Academic Press, 2016).

De övergripande teoretiska inslagen har överlåtits åt de ärrade uppsalahistorikerna Rolf Torstendahl och Ragnar Björk, medan mer begränsade delstudier med klar empiri och i huvudsak nord-svensk anknytning fördelats mellan yngre forskare, de flesta med anknytning till Mitt-

universitetet. Ett undantag är litteraturvetaren Sofi Qvarnström, verksam i Lund.

Björk levererar vida vetenskapshistoriska utblickar från den inte alltför avlägsna tid när Gud uppfattades som en avgörande historisk kraft över upplysningen, då människan i voluntaristisk anda tilläts forma sitt eget öde. Han går fram till den sociala ingenjörskonstens nu också övergivna tid då i stället marknaden, en nyckfull despotisk gudom, tillägnats hegemonin. Åtskilliga av de senaste sekulens stora ämnesöverskridande systembyggare får passera förbi innan Björk landar hos vår egen Rudolf Kjellén som bar på liknande ambitioner, även av politisk art. Han ville att den statskunskap han företrädde skulle tillägna sig en helhetssyn, utanför sina traditionella juridiska och statsrättsliga snäva gränser. Björk lanserar den för mig tilltalande tesen att skardjäknen Kjellén efter sin disputation i Uppsala, också en stad på slätten, sedan han tillträtt sin professur i Göteborg, sjöfarts- och handelsstad med oceana nätverk, tillägnade sig fruktbara om än på sikt ideologiskt vådliga geopolitiska perspektiv. Dem bar han förstås med sig, då han småningom återbördades till Uppsala

och den prestigefyllda skytteanska professuren.

Torstendahl bidrar med en presentation av professionernas framväxt. Han visar hur grupper som läkare, advokater och teknologer lyckades uppnå prestigefyllda positioner. Säkert påverkad av den Hedenius-debatt om vetenskap och tro som rasade under hans första Uppsalaår kostar han på sig en gliring mot prästerna, som inte med säkerhet kunde räknas in i professionernas led eftersom det gick att ifrågasätta om de autonomt kunde fatta beslut som styrdes av egen kunskap och intellektets fordringar. Inte heller så framgångsrik i sin professionaliseringssträvan blev lärarkåren. Den akademiskt skolade läroverkslärargruppen borde haft störst förutsättningar, menar Torstendahl. Trots den gedigna ämneskompetensen ledde dock den splittrade kunskapsbasen till att gruppen fick svårt att samla sig till ett gemensamt projekt, till förfång för lön och status. Identitetsbildningen skedde på ämnesnivå och flertalet såg sig mera som filologer, historiker, fysiker eller biologer än som läroverkslärare. Den period som berörs är den andra fasen inom kapitalismen, som fått benämningen *den organiserade*. En

stilla undran är varför den kallas *organiserad* och inte *reglerad*, vilket kanske vore bättre, då vi ju i dag i ett annat ideologiskt klimat talar om avreglering. Intressant är att se att den tredje fasen kallas *delaktivitetskaptalism*, vilken nära sammanföll med folkhems-epoken. Av namnet att döma skulle den stå i bäst samklang med vital demokrati.

Mer substantiellt och framför allt vänt mot vår norra rikshalva är Glenn Svedins studie kring alkoholfrågan ur ett Sundsvalls-perspektiv. I detta sågverks-distrikt, ett av världens största, ställs vinstintressen mot sociala problem inom en stor arbetarbefolkning, vilket framkallar restriktioner på lokal nivå. Nationellt var det liberaler som Ivan Bratt, Ernst Beckman och Jakob Pettersson som ville gå längst i kontroll och reglering. Svedin knyter an till den forskning som för Västerbottens del bedrivits av Per Frånberg. Sprängkraften som fanns i alkoholfrågan vid denna var betydande. Förutom att den ledde till vår första folkomröstning åsamkade den Liberala Samlingspartiets sprängning.

Per Hammarström behandlar judarnas gårdfarihandel, som ersatt västgötaknallarnas kring-

resande kommers men som kom att regleras strängt mot 1880-talets slut, då protektionismen slog igenom. Det rörde sig om några tusen kringvandrande personer, som bäddade för ökad antisemitism. I de nordliga länen var mängden betydligt mindre, med viss koncentration till Sundsvallsdistriktet.

Ett något udda ämne behandlar John Harvard, då han tar sig an frågan om annonsintäkter och textreklam inom tidningspressen, som med sitt ansvar som samhällsgranskare, i görligaste mån, borde stå oberoende av kommersiella intressen. Då frågan behandlas på riksdagsnivå landade man i kompromisser. I förlängningen anar man här dagens konflikt mellan journalistmakt och ekonomisk överlevnad.

Centrala är de delstudier som berör vattenkraftens och framför allt skogens exploatering, med bidrag från Erik Nydahl, Sofi Qvarnström och Stefan Dalin. En viktig konfliktlinje gick här mellan jordbrukare och strandägare å ena sidan, och flottningsintressen och skogsbolagen å den andra. I den tidvis animerade debatten deltog skogsbolagsföreträdare som familjen Kempe och radikala sam-

hällskritiker som Jonas Stadling och Johan Saxon.

I ett avslutande bidrag spränger Mats Rolén den nationella ramen och illustrerar hur timmerfronten förflyttas allt längre ut mot periferin. Göteborgsfamiljen Dickson, av skotskt ursprung, förflyttade tyngdpunkten i sin verksamhet alltmer från Värmland till Mellannorland. På ett slående sätt personifieras utvecklingen av den jämtländske hemmansägaren Erik Olof Sundins livsöde. Rolén visar hur denne framgångsrike entreprenör verkar i ett allt större Uppland, med periodvis familjebosättning såväl i Sundsvallsregionen som i Stockholms Östermalm och slutligen även i Vitahavsområdet i Ryssland. Här berörs alltså Barentsregionen, varigenom vi påminns om den nya encyklopedin i två band kring just detta vidsträckta område, en fjärdedel av Europas yta om än inte den mest tätbefolkade. Som ett minne av Sundins framgångsrika affärsbana står den anslående Stavre gård, invid Revsundssjön i Östjämtland, ännu kvar.

Sundins verksamhet långt ifrån den jämtländska hembygden fick ett abrupt slut genom bolsjevikrevolutionen.

Egendomens konfiskerades av en totalitär statsmakt — eller snarare av en fåtalig skrupelfri bolsjevikisk sekt som under täckmantel av en socialistisk ideologi, som den själv opportunistiskt utformat och tolkat, tillvällde sig total territoriell kontroll — utan något stöd i ett oberoende juridiskt regelverk eller i demokratiskt tillsatta institutioner. Det rör sig om en partilednings brutala maktmissbruk och egen snöda vinning.

Som alltid i festskrifter spretar stoffet i olika riktningar men det finns rejäl substans i bidragen, som väl speglar bredden i modern historievetenskap. Därtill är boken rikt illustrerad. I ett välartikulerat introduktionskapitel av de båda redaktörerna Nydahl och Harvard sammanfattas innehållet. För en hårt stressad läsare kan detta måhända tjäna som lathund. Då missar man förstås åtskilligt intressant och mycken detaljerad empiri liksom författarnas insmugna reflektioner, därtill lite kuriosa plus en eller annan anekdot.

Bert Mårald

Inger Zachrisson. *Gränsland. Mitt arkeologiska liv*. Ord & Visor 2016.

En forskare med fokus på sydsamernas historia sätter nu punkt. Inger Zachrisson, i dag 80 år, redovisar sin mångåriga forskning kring samisk arkeologi och historia samt relationen mellan samisk och nordisk kultur i äldre tid i sin nytgivna bok *Gränsland. Mitt arkeologiska liv* (2016). Det hon benämner *sörsamiska projektet* avser utgrävningar av samiska fornlämningar i Vivallen i Härjedalen som resulterade i den mångvetenskapliga publikationen *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien* (1997).

Arbetet kring Vivallen blev för Zachrisson inte bara arkeologi utan också politik och därmed något mycket betydelsefullt för sydsamisk identitet. Hon blev efter framgången med publikationen om Vivallen sakkunnig på samesidan i det stora s.k. Härjedalsmålet som rörde markägares process mot samernas sedvanerätt till vinterbete för renarna. Samerna förlorade dock i både tingsrätt och hovrätt. I hovrätten hördes enbart parternas arkeologer Inger Zachrisson och Evert Baudou,

dels p.g.a. nya resultat av genetisk forskning, dels p.g.a. Länsstyrelsen utförda arkeologiska inventeringar i samarbete med Ruvhten Sijte (tidigare *Tännäs sameby*). Hovrätten "fann inte skäl att värdera den enes uppfattning högre än den andres". En meningsfull diskussion om arkeologi i rätten var enligt Zachrisson omöjlig.

Det hade uppfattats som om staten lät politiskt besvärliga frågor gå till domstolarna, trots att staten haft över hundra år på sig att reda ut frågan om renarnas vinterbete. I sin bok om Härjedalsdomen (2014), erinrar historikern Lars Rumar om både HD:s och Norges Høyesteretts domar i Nordmalingmålet (2011) och "Selbusaken" (2001) till samernas fördel.

Men Zachrisson mötte också andra svårigheter. Det fanns tendenser inom arkeologin att klassificera allt som "nordiskt" som inte tydligt ansågs samiskt. Om Vivallen erkändes som samiskt så var övrigt arkeologiskt material från mellersta Skandinavien fortfarande omdiskuterat. Det har av tradition kallats "spår av fångstkultur", även om det är detsamma som Nordskandinaviens "samiska" lämningar.

”Eftersom jag kunde se materialet utifrån samisk synpunkt, ansågs jag inte kunna se objektivet och kritiskt som en sann forskare. Det anmärktes också på sina håll att mina tidiga åsikter varit utpräglat polemiska och inte hade den kritiska hållning som tunga vetenskapliga inlägg bör ha”. Men att vissa resultat blir omstridda bör inte göra ett forskningsområde mindre intressant – snarare tvärtom.

Att forskningen inte har nått konsensus kring grundläggande definitioner beror på att materialet i hög grad är outforskat, men det kan inte åberopas som giltigt skäl mot vidare forskning i frågan. Om definitionen av *tunga vetenskapliga inlägg* bara är att befästa redan givna s.k. sanningar finns en viktig motfråga: Är det forskningens mening att inte ta upp ämnen som väcker debatt?

Gränsland är mycket intressant, mycket välskriven och rikt illustrerad. Den ger många inblickar i en mycket verksam

forskares olika kretsar, dennes studier och familj, i museivärlden samt forskarens resor och studie- och forskningsbesök, möten med särpräglade personligheter etc.

År 1999 skrev jag i *Samefolket*: ”Inger Zachrisson håller på att skriva in sig i sydsamernas historia på ett sätt som bara den kan göra som förmår att förena sin vetenskap och sina forskningsrön också med ett öppet och mottagligt sinne för de människors kunskaper och erfarenheter som hennes forskning berör.” Jag har sedan dess bara stärkts i den uppfattningen.

Lars Thomasson

Information till medlemmarna

Inbjudan till höstmöte

Nybyggarliv

Berättelser om en tid och en bygd

Ett symposium om nybyggarkulturen i södra Lappland

Datum: Måndag–tisdag 2–3 oktober

Plats: Hotell Wilhelmina

Anmälan senast 20 september till Carina Strömberg, tfn
070-648 25 17, carina.stromberg@vilhelmina.ac

Anmälningsavgift inbetalas till Vilhelmina kommun:
bg 307-1404. Märk talongen "Biennalen".

Pris: 400 kr inkl. luncher, fika, kvällsvard.

Program

Måndag 2 oktober

11.00 Registrering

12.00 Lunch

13.00 Välkomsthälsning: Lars-Erik Edlund, Håkan Tunón

13.20 Nils Eriksson. Getaren som blev hedersdoktor: Rolf Kjellström

14.20 Kort paus

14.30 Trollskott och krutrök: Laila Eliasson och Märten Larsson

15.15 Fika

15.30 Ett allsidigt nyttjande av resurserna: Håkan Tunón

16.30 Urfödan. Lappländskt självhushåll och normer kring mat: Lilian Ryd

17.30 Föreläsningsprogrammet avslutas för dagen

18.00 Kvällsvard

19.00 Kulturprogram med berättelser och musik: Laila Eliasson och Joel Karlsson framför Toner till och från Lappland – traditionell folkmusik från bygden och egenhändigt komponerade visor

20.00 Kvällsfika: kaffe/te, bröd, smör, ost och korv

Arrangörer

Vilhelmina kommun, Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur och Centrum för biologisk mångfald tillsammans med Johan Nordlander- sällskapet, Lappmarkens släkt- och bygdeforskare, Bernhard Nordhsällskapet, Vuoltjere Duodji, Medborgarskolan, Studieförbundet Vuxenskolan

Tisdag 3 oktober

09.00 Barnafödande och barnmorskor i Vilhelmina: Isabelle Brännlund

10.00 Fika

10.30 Václav Marek og livet bland fjellfolket. Tidbilder och beretninger knyttet till 1930- och 1940-årene fra ei norsk nybyggerbygd: Ansgar Kleven

11.20 Kort paus

11.30 Lisa Johansson och O.P. Pettersson – motbilder på/av lappmarken: Daniel Andersson

12.30 Lunch

13.30 Röster från södra lappmarken, ord och dikt från Vilhelmina: Lars-Erik Edlund

14.30 Avslutning och fika: Carina Strömberg

Kontaktinformation:

Hotell Vilhelmina: tfn 0940-554 20,
www.hotellwilhelmina.se

Lilla Hotellet: tfn 0940-150 59
www.lillahotellet.vilhelmina.com

Kyrkstaden STF: tfn 0940-398 87
www.svenskaturistforeningen.se

Turistbyrån: tfn 0940-398 86
www.southlapland.com

Nybyggarliv

Berättelser om en tid och en bygd

Ett symposium om nybyggarkulturen i södra Lappland

Måndag–tisdag 2–3 oktober

Plats: Hotell Wilhelmina

Medverkande

Daniel Andersson

Lisa Johansson och O.P. Pettersson – motbilder på/av lappmarken

Daniel Andersson är docent i nordiska språk vid Institutionen för språkstudier vid Umeå universitet och forskar bl.a. om förhållandet människa – natur i Norrland och de immateriella kulturarvens betydelse för människor och platser.

Isabelle Brännlund

Barnafödande och barnmorskor i Vilhelmina

Isabelle Brännlund är postdoktor i historia vid Umeå universitet. Hennes forskningsintressen inkluderar barnmorskor och barnafödande i Lappmarken, markanvändning och sociala relationer inom nybygger- och renskötarsamhällen, samt befolkningshistoria och hälsa i norra Sverige.

Lars-Erik Edlund

Röster från södra lappmarken, ord och dikt från Vilhelmina

Lars-Erik Edlund är professor i nordiska språk vid Umeå universitet, ordförande i Johan Nordlander-sällskapet, preses i Kungl. Skytteanska sällskapet och Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. Han har genom åren lagt fram en rad vetenskapliga och populära arbeten om nordskandinaviska språkförhållanden.

Laila Eliasson

Kulturprogram samt *Trollskott och krutrök*

Laila Eliasson har en fil.kand. examen från Kulturvetarlinjen vid Umeå universitet, har arbetat som arkeolog och är numera ansvarig för Vilhelmina museum och turistinformatör. Har gått kurs i folklig sång vid Malungs folkhögskola samt kurser i kulning i Härnösand och Malå. Har skrivit musik- och berättarföreställningar med lokal-historisk bakgrund och givit ut tre CD skivor med folkmusik och egna visor.

Joel Karlsson

Kulturprogram

Joel Karlsson har studerat på Framnäs folkhögskola samt Musikhögskolan i Piteå. Han har turnerat i svenskbygderna i Nordamerika, spelat in tre CD-skivor och medverkat i Sveriges Radio, bl.a. i klassisk förmiddag i P2. Joels aktuella konsertprogram *Blå dagar och osynliga nätter* innehåller dikter av naturpoeten Bengt Hansson från fjällbyn Dorris.

Rolf Kjellström

Nils Eriksson. Getarpojken som blev hedersdoktor

Rolf Kjellström är docent, etnograf och etnolog och författare till ett tjugotal böcker och ca 150 uppsatser om Lappmarkerna och Arktis. Åren 2012–2016 har han givit ut sex böcker om nybyggarlivet i västra Vilhelmina.

Ansgar Kleven

Václav Marek – og livet blant fjellfolket

Avdelingsleder for Helgeland Museum i Hattfjelldal. Spesialområder: Fjellkulturen i landsdelen og fjellbygdenes situasjon. Sørsamisk historie og kultur. Utdanning innen pedagogikk, norsk språk og litteratur, sørsamisk språk og kulturhistorie.

Mårten Larsson

Trollskott och krutrök

Född i frihet i fjällbyn, femte generationen efter Brita och Lars Pålsson, de första nybyggarna i Marsliden. Under 37 år radiohandlare i Vilhelmina, numera pensionist och åter till Marsfjällen. Styrelseuppdrag för Marslidens Byaföreningar, Lappmarkens släkt och bygdeforskare samt Bernhard Nordh-sällskapet, sommarguide och föreläsare. Stort brinnande intresse för nybyggartiden med dess kultur och människor. Släkt och bygdeforskare.

Lilian Ryd

Urfödan. Om självhushållets mat hos folk i Lappland

Lilian Ryd är fil.kand. och flerfaldigt prisbelönt författare till fem böcker om Lappmarkens kulturhistoria, juridiska historia m.m. baserat på närmare 30 års forskning och intervjuer med gamla samiska och svenska traditionsbärare i Lapplands samiska kärnområden.

Carina Strömberg: Arrangör och presentatör

Carina Strömberg har ekonomexamen från Umeå universitet samt studier i arkiv- och informationsvetenskap. Har arbetat som direktör för Riksarkivet/SVAR och som landsarkivarie och chef för Riksarkivet/landsarkivet i Härnösand. Ordförande för Lappmarkens släkt- och bygdeforskare, skattmästare i Johan Nordlander-sällskapet och styrelsemedlem i Sveriges släktforskarförbund.

Håkan Tunón

Ett allsidigt nyttjande av resurserna

Håkan Tunón har doktorerat i farmakognosi (naturprodukters roll i läkemedelsframställning) och arbetar sedan 1997 som forskare rörande frågor om etnobiologi och traditionellt bruk av naturen i vid bemärkelse. Har givit ut ett tjugotal böcker och en mängd rapporter om naturresursanvändning i svenskt och skandinaviskt sammanhang.

Medarbetare

Nils Bäckman, f. 1939 i Umeå. Tidigare övertandläkare/medicinalråd vid Socialstyrelsen. Hedersdoktor vid Umeå universitet 2006.

Patrik Lantto, f. 1968 i Piteå. Professor i historia och föreståndare vid Vaartoe – Centrum för samisk forskning vid Umeå universitet.

Bert Mårald, f. 1938 i Göteborg. Fil.dr i historia vid Göteborgs universitet 1974. Universitetslektor i historia vid Luleå tekniska universitet 1980–2003.

Åke Sandström, f. 1948 i Umeå. Fil.dr i nordiska språk vid Umeå universitet 2015 på en avhandling om äldre nordisk roddterminologi.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall. Professor emeritus i historisk demografi vid Umeå universitet.

Lars Thomasson, f. 1928 i Åre. Fil.mag. 1955. Hedersdoktor vid Umeå universitets humanistiska fakultet 1994.